

Ludwig Feuerbach

Η ουσία του Χριστιανισμού

Η ουσία της θρησκείας

Μετάφραση – Επιμέλεια – Επίμετρο:
Θανάσης Γκιούρας

σειρά: **ΠΡΟΠΑΓΑΝΔΑ**

Πρώτο κεφάλαιο

Η ουσία του ανθρώπου γενικά

Η θρησκεία βασίζεται στην *ουσιώδη διαφορά* του ανθρώπου από το ζώο – τα ζώα δεν έχουν θρησκεία. Οι παλαιότεροι άκριτοι ζωογράφοι απέδιδαν στον ελέφαντα, μαζί με άλλες αξιέπαινες ιδιότητες, επίσης την αρετή της θρησκευτικότητας· αλλιώς η θρησκεία των ελεφάντων ανήκει στο βασίλειο των μύθων. Ο Cuvier*, ένας από τους μεγαλύτερους γνώστες του ζωικού κόσμου, βασίζομενος σε ίδιες παρατηρήσεις, θέτει τον ελέφαντα σε πνευματικό επίπεδο όχι ανώτερο του σκύλου.

Σε τι συνίσταται όμως αυτή η ουσιώδης διαφορά του ανθρώπου από το ζώο; Η απλούστερη, γενικότερη και, επίσης, δημοφιλέστερη απάντηση σε αυτό το ερώτημα είναι: *στη συνείδηση* – αλλιώς συνείδηση με την αυστηρή έννοια· διότι συνείδηση με την έννοια της αυτοεκτίμησης, της αισθητηριακής διαφοροποιητικής δύναμης, της πρόσληψης και ακόμη της εκτίμησης των εξωτερικών πραγμάτων σύμφωνα με ορισμένα αισθητά χαρακτηριστικά, τέτοια συνείδηση δεν μπορεί να την αρνηθεί κανείς στα ζώα. Συνείδηση με την αυστηρή έννοια υφίσταται μόνο εκεί όπου το αντικείμενο

* Ο βαρόνος Georges Cuvier (1769-1832) είχε σπουδάσει στην Καρολίδεια Ακαδημία της Στουτγάρδης και από το 1795 ξεκίνησε μια σταδιοδρομία η οποία επρόκειτο να τον επιφέρει πολλούς ακαδημαϊκούς τίτλους και αξιώματα. Υπήρξε ο θεμελιωτής της συγκριτικής οστεολογίας, την οποία αργότερα εφάρμοσαν αναρίθμητοι άλλοι επιστήμονες.

για ένα ον είναι το γένος του, η *οντότητά* του. Το ζώο είναι, βέβαια, για τον εαυτό του αντικείμενο ως άτομο –γι' αυτόν το λόγο έχει και αυτοεκτίμηση– αλλιώς όχι ως γένος – γι' αυτόν το λόγο τού λείπει η συνείδηση, η οποία ετυμολογικά προέρχεται από το *ειδέναι*. Όπου υπάρχει συνείδηση εκεί υπάρχει ικανότητα για επιστήμη. Η επιστήμη είναι η *συνείδηση των γενών*. Στο βίο συναναστρεφόμαστε με άτομα, στην επιστήμη με γένη. Μόνο όμως ένα ον για το οποίο το αντικείμενό του είναι το ίδιο το γένος του, η ίδια η οντότητά του, μπορεί να καταστήσει αντικείμενο άλλα πράγματα ή άλλα όντα σύμφωνα με την ουσιώδη φύση τους.

Ως εκ τούτου το ζώο έχει μόνο έναν απλό βίο, ενώ ο άνθρωπος [έχει] διπλό βίο: στο ζώο ο εσωτερικός βίος είναι ένα με τον εξωτερικό – ο άνθρωπος έχει έναν εσωτερικό και έναν εξωτερικό βίο. Ο εσωτερικός βίος του ανθρώπου είναι ο βίος σε σχέση με το γένος του, την ουσία του. Ο άνθρωπος σκέφτεται, δηλαδή συνδιαλέγεται, μιλά *με τον εαυτό του*. Το ζώο δεν μπορεί να επιτελέσει καμία λειτουργία γένους χωρίς ένα άλλο άτομο έξω από αυτό· ο άνθρωπος όμως μπορεί να επιτελέσει τη λειτουργία γένους της σκέψης, της ομιλίας –διότι η σκέψη, η ομιλία είναι αληθινές *λειτουργίες γένους*–, χωρίς

κάποιον άλλο. Ο άνθρωπος είναι για τον εαυτό του ταυτόχρονα Εγώ και Εσύ· μπορεί να θέσει εαυτόν στη θέση του άλλου, ακριβώς διότι γι' αυτόν είναι αντικείμενο το γένος του, η οντότητά του και όχι μόνο η ατομικότητά του.

Η ουσία του ανθρώπου σε διαφορά με εκείνη του ζώου δεν αποτελεί μόνο τη βάση, αλλά και το αντικείμενο της θρησκείας. Αλλά η θρησκεία είναι η συνείδηση του απείρου· είναι λοιπόν και δεν μπορεί να είναι τίποτε άλλο από τη συνείδηση του ανθρώπου για τη δική του ουσία, και μάλιστα όχι την περατή, την περιορισμένη, αλλά την *άπειρη* ουσία. Ένα *πραγματικά* περατό ον δεν έχει την *παραμικρή υποψία*, πολύ λιγότερο δε μια *συνείδηση* για ένα *άπειρο ον*, διότι το *όριο της ουσίας* είναι και το *όριο της συνείδησης*. Η συνείδηση της κάμπιας, ο βίος και η ουσία της οποίας είναι περιορισμένα σε ένα συγκεκριμένο είδος φυτού, δεν εκτείνεται πέρα από αυτό το περιορισμένο πεδίο· διακρίνει, βέβαια, αυτό το φυτό από άλλα φυτά, αλλά δεν γνωρίζει τίποτε περισσότερο. Μια τέτοια περιορισμένη *συνείδηση*, η οποία ακριβώς λόγω της περιοριστικότητάς της είναι αλάνθαστη, αξεγέλαστη, δεν την ονομάζουμε, ακριβώς γι' αυτόν το λόγο, συνείδηση, αλλά ένστικτο. Συνείδηση με την αυστηρή ή την ιδιαίτερη έννοια και *συνείδηση του απείρου είναι ασεχώριστες*· η *περιορισμένη συνείδηση* είναι *καμία* συνείδηση· η συνείδηση είναι ουσιαστικά περιεκτικής, άπειρης φύσης. Η συνείδηση του απείρου δεν είναι τίποτε άλλο από τη συνείδηση για την *απειρότητα της συνείδησης*. Ή: στη συνειδητοποίηση του απείρου είναι για το ενσυνείδητο [ον] *αντικείμενο η απειρότητα της ουσίας του*.

Αλλά τι είναι η ουσία του ανθρώπου, την οποία αυτός συνειδητοποιεί, ή τι αποτελεί το γένος, την ιδιαίτερη ανθρωπότητα στον άνθρωπο;¹ Ο Λόγος, η βούληση, η καρδιά. Σε έναν ολοκληρωμένο άνθρωπο ανήκει η δύναμη της σκέψης, η δύναμη της βούλησης, η δύναμη της καρδιάς. Η δύναμη του Λόγου είναι το φως της γνώσης, η δύναμη της βούλησης η ενέργεια του χαρακτήρα, η δύναμη της καρδιάς η αγάπη. Ο Λόγος, η αγάπη, η δύναμη της βούλησης είναι *εντέλειες*, είναι οι *ανώτατες δυνάμεις*, είναι η *απόλυτη ουσία* του ανθρώπου ως ανθρώπου και ο σκοπός της ύπαρξής του. Ο άνθρωπος είναι για να γιγνώσκει, για να αγαπά, για να βούληται. Αλλά ποιος είναι ο σκοπός του Λόγου; Ο Λόγος. Της αγάπης; Η αγάπη. Της βούλησης; Η ελευθερία της βούλησης. Γνωρίζουμε για να γνωρίζουμε, αγαπάμε για να αγαπάμε, θέλουμε για να θέλουμε, δηλαδή να είμαστε ελεύθεροι. Το *αληθινό ον* είναι το σκεπτόμενο, το αγαπών, το βουλόμενο ον. Αληθινό, εντελές, θείο είναι μόνο αυτό το οποίο υπάρχει *χάριν εαυτού*. Έτσι όμως είναι η αγάπη, έτσι ο Λόγος, έτσι η βούληση. Η θεία τριάδα στον άνθρωπο *πάνω από* τον ατομικό άνθρωπο είναι η ενότητα του Λόγου, της αγάπης, της βούλησης. Ο Λόγος (δύναμη και ικανότητα φαντασίας [Einbildungskraft, Phantasie], παράσταση, γνώμη), η βούληση, η αγάπη ή η καρδιά δεν είναι δυνάμεις [Kräfte] τις οποί-

1. Ο *μικρόμυθος* υλιστής λέει: «Ο άνθρωπος διαφέρει από το ζώο μόνο ως προς τη συνείδηση, είναι ένα ζώο, αλλά με συνείδηση»· δεν σκέφτεται λοιπόν ότι σε ένα ον το οποίο αφηνιζεται συνειδησιακά επιτελείται μια *ποιοτική αλλαγή* του συνολικού όντος. Άλλωστε με τα λεγόμενα αυτά δεν υπάρχει διόλου η πρόθεση υποβιβασμού της ουσίας των ζώων. Δεν είναι εδώ ο τόπος για να εμβαθύνουμε σ' αυτό.

ες έχει ο άνθρωπος –διότι δεν είναι τίποτε χωρίς αυτές, είναι αυτό που είναι μόνο μέσα από αυτές–, είναι τα στοιχεία που θεμελιώνουν την ουσία του, την οποία ούτε έχει ούτε συγκροτεί, είναι οι ενεργές δυνάμεις [Mächte] που τον εμπυχώνουν, τον καθορίζουν, που κυριαρχούν επ’ αυτού – θείες, απόλυτες δυνάμεις, στις οποίες δεν μπορεί να αντιτάξει καμία αντίσταση.²

Πώς θα μπορούσε ο αισθηματικός άνθρωπος να αντισταθεί στο αίσθημα, ο αγαπών στην αγάπη, ο έλληλογος στο Λόγο; Ποιος δεν έχει βιώσει τη συντριπτική δύναμη των μουσικών τόνων; Τι άηλο είναι όμως η δύναμη των τόνων παρά η δύναμη των αισθημάτων; Η μουσική είναι η γλώσσα του αισθήματος – ο τόνος είναι το έντονο αίσθημα, το αίσθημα που κοινοποιείται. Ποιος δεν έχει βιώσει τη δύναμη της αγάπης ή τουλάχιστον δεν έχει ακούσει γι’ αυτήν; Ποιο είναι ισχυρότερο, η αγάπη ή ο ατομικός άνθρωπος; Έχει ο άνθρωπος την αγάπη ή μήπως πολύ περισσότερο έχει η αγάπη τον άνθρωπο; Όταν η αγάπη ωθεί τον άνθρωπο να βαδίζει ακόμη και με χαρά στο θάνατο για το αγαπημένο του πρόσωπο, δεν είναι άραγε αυτή η δύναμη, που ξεπερνά το θάνατο, η δική του ατομική δύναμη ή, πολύ περισσότερο, η δύναμη της αγάπης; Και όποιος κάποτε σκέφτηκε αληθινά δεν ένιωσε τη δύναμη της σκέψης, τη σαφώς σιωπηλή, αθόρυβη δύναμη της σκέψης; Όταν βυθίζεσαι σε βαθύ αναστοχασμό, ξεχνώντας τον εαυτό σου και τον περίγυρό σου, είσαι εσύ που κυριαρχείς στο Λόγο ή μήπως είσαι εσύ που κυριαρχείσαι και απορροφάσαι από αυτόν; Δεν είναι ο επιστημονικός ενθουσιασμός ο ομορφότερος θρίαμβος που γιορτάζει για εσένα ο Λόγος; Η δύναμη που έχει η ορμή της γνώσης δεν είναι μια πολύ απλή ακαταμάχητη, τα πάντα υπερβαίνουσα δύναμη; Και όταν καταπιέζεις ένα πάθος, όταν αποβάλλεις μια συνήθεια, κοντολογίς όταν επιφέρεις μια νίκη πάνω στον ίδιο τον εαυτό σου, αυτή η νικηφόρα δύναμη δεν είναι η δική σου προσωπική δύναμη, νοούμενη δι’ εαυτή, ή μήπως δεν είναι πολύ περισσότερο η βουλητική ενέργεια, η δύναμη της ηθικότητας, εκείνη η οποία σε καταλαμβάνει διά της βίας και σε γεμίζει με αγανάκτηση ενάντια στον εαυτό σου και στις ατομικές αδυναμίες σου;³

Ο άνθρωπος δεν είναι τίποτε χωρίς αντικείμενο. Μεγάλοι, υποδειγματικοί άνθρωποι, τέτοιοι άνθρωποι, οι οποίοι μας αποκαλύπτουν την ουσία του ανθρώπου, επιβεβαιώνουν αυτή την πρόταση μέσα από το βίο τους. Είχαν μόνο ένα κυρίαρχο βασικό πάθος: την πραγματοποίηση του σκοπού, ο οποίος ήταν το ουσιαστικό αντικείμενο της δραστηριότητάς τους. Αλλά το

2. «Toute opinion est assez forte pour se faire exposer au prix de la vie» [Κάθε άποψη είναι τόσο ισχυρή, ώστε μπορεί να εκπροσωπηθεί με τίμημα τη ζωή]. Montaigne.

3. Εάν αυτή η διαφορά μεταξύ του ατόμου –μια λέξη η οποία, όπως όλες οι αφηρημένες λέξεις βεβαίως, είναι άκρως απροσδιόριστη, αμφίσημη, παραπλανητική– και της αγάπης, του Λόγου, της βούλησης είναι μια διαφορά θεμελιωμένη ή όχι στη φύση είναι τελείως αδιάφορο για το θέμα αυτού του συγγράμματος. Η θρησκεία αφαιρεί τις δυνάμεις, τις ιδιότητες, τους ουσιαστικούς προσδιορισμούς του ανθρώπου από τον άνθρωπο και τις αποθεώνει ως αυτοτελή όντα –ασκέτως εάν, όπως στον πολυθεϊσμό, καθιστά καθεμιά τους δι’ εαυτή ένα ον ή, όπως στο μονοθεϊσμό, τις συγκεντρώνει όλες σε ένα ον–, άρα θα πρέπει και στην εξήγηση και στην αναγωγή αυτών των θείων όντων στον άνθρωπο να γίνει αυτή η διαφοροποίηση, η οποία άλλωστε δεν επιβάλλεται μόνο από το αντικείμενο, αλλά είναι επίσης γλωσσικά και, πράγμα που είναι το ίδιο, λογικά θεμελιωμένη, διότι ο άνθρωπος διαφοροποιεί εαυτόν από το πνεύμα του, το μυαλό του, την καρδιά του ως εάν να ήταν κάτι χωρίς αυτά.

αντικείμενο στο οποίο αναφέρεται *ουσιωδώς, αναγκαστικά* ένα υποκείμενο δεν είναι τίποτε άλλο από την *ίδια*, αλλήλ *αντικειμενική* ουσία αυτού του υποκειμένου. Εάν είναι ένα αντικείμενο κοινό σε άτομα του αυτού γένους, αλλήλ διαφορετικά ως προς το είδος, τότε είναι, τουλάχιστον *έτσι όπως* είναι αντικείμενο γι' αυτά τα άτομα σύμφωνα με τη διαφορά τους, [είναι] η δική τους μεν, αλλήλ αντικειμενική ουσία.

Έτσι, ο Ήλιος είναι το κοινό αντικείμενο των πλανητών, αλλήλ *έτσι όπως* είναι αντικείμενο για τον Ερμή, την Αφροδίτη, τον Κρόνο, τον Ουρανό, *έτσι* δεν είναι αντικείμενο για τη Γη. *Κάθε πλανήτης έχει τον δικό του ήλιο*. Ο Ήλιος, όπως φωτίζει και ζεσταίνει τον Ουρανό με συγκεκριμένο τρόπο, δεν έχει καμία φυσιολογική (αλλήλ μόνο αστρονομική, επιστημονική) ύπαρξη για τη Γη· και ο Ήλιος δεν εμφανίζεται μόνο διαφορετικά, *είναι* πραγματικά διαφορετικός στον Ουρανό, είναι ένας *άλλος* Ήλιος απ' ό,τι στη Γη. Η στάση της Γης προς τον Ήλιο συνεπώς είναι ταυτόχρονα μια στάση της Γης προς τον εαυτό της και προς την ίδια την ουσία της, διότι το μέτρο του μεγέθους και της έντασης του φωτός, με βάση το οποίο ο Ήλιος είναι αντικείμενο για τη Γη, είναι το μέτρο της απόστασης που θεμελιώνει την ιδιόμορφη φύση της Γης. Κάθε πλανήτης έχει συνεπώς στον Ήλιο του τον καθρέφτη της δικής του ουσίας.

Στο αντικείμενο συνειδητοποιεί λοιπόν ο άνθρωπος *τον εαυτό του*: η συνείδηση του αντικειμένου είναι η *αυτοσυνείδηση* του ανθρώπου. Από το αντικείμενο αναγνωρίζεις τον άνθρωπο· σε αυτό σου *εμφανίζεται* η ουσία του: το αντικείμενο είναι η *φανερωμένη* ουσία του, το *αληθινό, αντικειμενικό* Εγώ. Και αυτό διόλου δεν ισχύει μόνο για τα πνευματικά, αλλήλ [ισχύει] και για τα *αισθητηριακά* αντικείμενα. Ακόμη και τα αντικείμενα που είναι τα πιο απόμακρα για τον άνθρωπο, *επειδή* και *εφόσον* του είναι αντικείμενα, είναι αποκαλύψεις της ανθρώπινης ουσίας. Ακόμη και το φεγγάρι, ακόμη και ο ήλιος, ακόμη και τα αστέρια φωνάζουν στον άνθρωπο το Γνωθί σαυτόν*.

Το γεγονός ότι τα βλέπει και ότι τα βλέπει *έτσι όπως* τα βλέπει αποτελεί μαρτυρία για τη δική του ουσία. Το ζώο δεσμεύεται απλώς από την ακτίδα φωτός που είναι αναγκαία για το βίο, ενώ ο άνθρωπος επίσης και από την αδιάφορη ακτίδα του πιο μακρινού άστρου. Μόνο ο άνθρωπος έχει καθαρές, διανοητικές, άνευ συμφέροντος χαρές και αψιθυμίες – μόνο ο άνθρωπος εορτάζει θεωρητικά πανηγύρια οφθαλμών. Το μάτι που κοιτά στον ουρανό και θωρεί εκείνο το *άνευ χρήσης* και *άνευ βλάβης* φως, το οποίο δεν έχει τίποτε κοινό με τη γη και με τις ανάγκες της, αντικρίζει σε αυτό το φως την ίδια την ουσία του, την ίδια την προέλευσή του. Το μάτι είναι ουράνιας φύσης. Γι' αυτό και ο άνθρωπος σηκώνεται πάνω από τη γη μόνο με το μάτι· γι' αυτόν το λόγο ξεκινά η *θεωρία* με τη θωριά του ουρανού. Οι πρώτοι φιλόσοφοι ήταν αστρονόμοι. Ο ουρανός υπενθυμίζει στον άνθρωπο τον προσδιορισμό του, ότι δεν είναι προσδιορισμένος μόνο για την πράξη αλλήλ και για τη θέαση.

Η *απόλυτη ουσία*, ο Θεός του ανθρώπου, είναι η *δική του ουσία*. Η δύναμη του *αντικειμένου* πάνω του είναι συνεπώς η δύναμη *της δικής του ουσίας*. Έτσι, η δύναμη του *αντικειμένου* του αισθήματος είναι η δύναμη του

* *Ελληνικά*
στο πρωτότυπο.

απλώς από την ακτίδα φωτός που είναι αναγκαία για το βίο, ενώ ο άνθρωπος επίσης και από την αδιάφορη ακτίδα του πιο μακρινού άστρου. Μόνο ο άνθρωπος

αισθήματος, η δύναμη του *αντικειμένου* του Λόγου η δύναμη του ίδιου του *Λόγου*, η δύναμη του *αντικειμένου* της βούλησης η δύναμη της *βούλησης*. Ο άνθρωπος, η ουσία του οποίου προσδιορίζεται από τον [μουσικό] τόνο, κυριαρχείται από το αίσθημα, τουλάχιστον από το αίσθημα το οποίο βρίσκει στον τόνο το αντίστοιχο στοιχείο του. Όχι όμως ο τόνος δι' εαυτόν, αλλά μόνο ο περιεχομενικός, ο εννοηματικός και συναισθηματικός τόνος έχει δύναμη πάνω στο αίσθημα. Το αίσθημα καθορίζεται μόνο από το αισθηματικό, δηλαδή μόνο από *τον ίδιο τον εαυτό του, από την ίδια την ουσία του*. Έτσι η βούληση, έτσι και ο Λόγος. Όποιο αντικείμενο και αν συνειδητοποιούμε: πάντα συνειδητοποιούμε ταυτόχρονα τη δική μας ουσία· δεν μπορούμε να ενεργοποιήσουμε τίποτε *άλλο* χωρίς να ενεργοποιήσουμε *τον εαυτό μας*. Και επειδή το βούλησθαι, το σκέπτεσθαι είναι εντέλειες, ουσιότητες, πραγματικότητες, έτσι είναι αδύνατον να αισθανόμαστε ή να προσλαμβάνουμε *με Λόγο* το Λόγο, *με αίσθημα* το αίσθημα, *με βούληση* τη βούληση ως μια *περιορισμένη, περατή*, δηλαδή *μηδαμινή* δύναμη. Διότι η περατότητα και η μηδαμινότητα είναι ένα και το αυτό· η περατότητα είναι μόνο ένας ευφημισμός για τη μηδαμινότητα. Η περατότητα είναι η *μεταφυσική*, η *θεωρητική*, η μηδαμινότητα η *παθολογική*, η *πρακτική* έκφραση. Ό,τι είναι *περατό* για τη *διάνοια* είναι *μηδαμινό* για την *καρδιά*. Είναι όμως αδύνατον να συνειδητοποιήσουμε τη βούληση, το αίσθημα, το Λόγο ως περατές δυνάμεις, διότι κάθε εντέλεια, κάθε δύναμη και ουσιότητα είναι η άμεση *απόδειξη* και *επιβεβαίωση του ίδιου του εαυτού της*. Δεν μπορεί κανείς να αγαπά, να βούληται, να σκέφτεται χωρίς να αισθάνεται αυτές τις δραστηριότητες ως εντέλειες, να αισθάνεται ότι είναι ένα αγαπών, βουλόμενο, σκεπτόμενο *ον* χωρίς να νιώθει γι' αυτό μια *άπειρη χαρά*. Η συνείδηση είναι το *Προς-εαυτόν-αντικείμενο-Είναι* ενός όντος· ως εκ τούτου δεν είναι κάτι ιδιαίτερο, κάτι διαφορετικό από το *ον* που έχει συνειδητοποιήσει τον εαυτό του. Πώς αλλιώς θα μπορούσε να έχει συνείδηση του εαυτού του; Γι' αυτόν το λόγο είναι αδύνατον να συνειδητοποιήσει μια εντέλεια ως ατέλεια, *είναι αδύνατον να αισθανθεί το αίσθημα ως περιορισμένο, είναι αδύνατον να σκεφτεί τη σκέψη ως περιορισμένη*.

Η *συνείδηση* είναι *αυτενέργεια*, *αυτοκατάφαση*, *αυτογάπη*, *χαρά για την ίδια εντέλεια*. Η *συνείδηση* είναι το *χαρακτηριστικό σημείο ενός πλήρους όντος*· η συνείδηση υπάρχει μόνο σε ένα κορεσμένο, πλήρες *ον*. Ακόμη και η ανθρώπινη ματαιοδοξία επιβεβαιώνει αυτή την αλήθεια. Ο άνθρωπος βλέπει στον καθρέφτη· αρέσκεται στη μορφή του. Αυτή η ευαρέσκεια είναι μια αναγκαία, όχι αυθαίρετη συνέπεια της πληρότητας, της ομορφιάς της μορφής του. Η όμορφη μορφή είναι *εν εαυτή* κορεσμένη, έχει αναγκαστικά χαρά για τον εαυτό της, *καθρεφτίζεται* αναγκαστικά *εντός* της. Για ματαιοδοξία πρόκειται μόνο όταν ο άνθρωπος γλιυκοκοιτάζει τη δική του ατομική μορφή, όχι όμως όταν θαυμάζει την ανθρώπινη μορφή. *Πρέπει* να τη θαυμάζει· δεν μπορεί να φανταστεί καμία ομορφότερη, καμία μεγαλοπρεπέστερη μορφή από την ανθρώπινη⁴. Βεβαίως, κάθε *ον* αγαπά εαυτό, το *Είναι* του, και *πρέπει* να

4. «Ο άνθρωπος είναι το ομορφότερο πράγμα για τον άνθρωπο» (*Κικέρων, De nat. D., lib. I.*). Αυτό δε δεν είναι ένα σημείο περιοριστικότητας, διότι βρίσκει όμορφα και άλλα όντα πέρα από τον ίδιο· χαιρέται και για την ομορφιά των ζωικών μορφών, την ομορφιά των φυτικών

το αγαπά. Το Είναι είναι ένα αγαθό. «Οτιδήποτε» λέει ο Bacon «είναι άξιο του Είναι είναι επίσης άξιο για γνώση». Οτιδήποτε υπάρχει έχει αξία, είναι ένα ον με διάκριση· γι' αυτόν το λόγο καταφάσκει, επιβεβαιώνει εαυτό. Αλλά η ανώτατη μορφή της αυτοκατάφασης, η μορφή η οποία είναι μια διάκριση, μια εντέλεια, μια ευτυχία, ένα αγαθό, είναι η συνείδηση.

Κάθε περιορισμός του Λόγου ή εν γένει της ουσίας του ανθρώπου βασίζεται σε μια πλάνη, σε ένα σφάλμα. Βεβαίως, το ανθρώπινο άτομο μπορεί και πρέπει –εδώ συνίσταται η διαφορά του από το ζωικό άτομο– να αισθάνεται και να γινώσκει εαυτό ως περιορισμένο· μπορεί όμως να συνειδητοποιήσει τα όρια, την περατότητά του, διότι η εντέλεια, η απειρότητα του γένους είναι το αντικείμενό του, είτε ως αντικείμενο του αισθήματος είτε της ηθικής συνείδησης είτε της νοούσας συνείδησης. Εάν ταυτόχρονα καθιστά τα δικά του όρια όρια του γένους, τότε αυτό βασίζεται στην πλάνη ότι θεωρεί εαυτό ένα με το γένος – μια πλάνη η οποία συναρτάται στενά με την αγάπη της άνεσης, την αδράνεια, τη ματαιοδοξία και την αυταρέσκεια του ατόμου. Ένα όριο δηλαδή το οποίο γνωρίζω ως απλώς δικό μου όριο με αποθαρρύνει, με ντροπιάζει και με ανησυχεί. Για να απελευθερωθώ λοιπόν από αυτό το αίσθημα ντροπής, από αυτή την ανησυχία, κάνω τα όρια της ατομικότητάς μου όρια του ίδιου του ανθρώπινου όντος. Αυτό που είναι ακατάληπτο για εμένα είναι και για τους άλλους ακατάληπτο· γιατί να πρέπει να νοιάζομαι περισσότερο; Δεν είναι άλλωστε δικό μου φταίξιμο· δεν έγκειται στη δική μου διάνοια· έγκειται στη διάνοια του γένους εν γένει. Είναι όμως τρέλλα, γελοία και ταυτόχρονα ανόσια τρέλλα, να προσδιορίζεται αυτό που αποτελεί τη φύση του ανθρώπου, την ουσία του γένους, η οποία είναι η απόλυτη ουσία του υποκειμένου, ως περατό, ως περιορισμένο. Κάθε ον είναι αρκετό για τον εαυτό του. Κανένα ον δεν μπορεί να αρνηθεί εαυτό, δηλαδή την ουσιοτήτά του· κανένα ον δεν είναι για τον εαυτό του περιορισμένο. Πολύ περισσότερο, κάθε ον είναι εν εαυτώ και δι' εαυτό άπειρο, έχει το Θεό του, το υπέρτατο ον του εντός του ιδίου. Κάθε όριο ενός όντος υπάρχει μόνο για ένα άλλο ον έξω και πάνω από αυτό. Ο βίος των εφημερόπτερων είναι εξαιρετικά βραχύς σε σύγκριση με ζώα που ζουν περισσότερο· ταυτόχρονα όμως αυτός ο βραχύς βίος είναι γι' αυτά τόσο μακρύς όσο για τα άλλα ζώα ένας βίος ετών. Το φύλλο πάνω στο οποίο ζει η κάμπια είναι γι' αυτήν ένας κόσμος, ένας άπειρος χώρος.

Αυτό που κάνει ένα ον αυτό που είναι είναι ακριβώς το ταλέντο του, η δυνατότητά του, ο πλούτος του, το στολίδι του. Πώς θα ήταν δυνατόν να προσλάβει το Είναι του ως Μη Είναι, τον πλούτο του ως έλλειψη, το ταλέντο του ως ανικανότητα; Εάν τα φυτά είχαν μάτια, γούστο και κριτική δύναμη, τότε κάθε φυτό θα ανακήρυττε το άνθος του ως το ωραιότερο· διότι η διάνοιά του, το γούστο του δεν θα πήγαινε πιο μακριά από την παραγωγική ουσιώδη δύναμή του [produzierende Wesenskraft]. Αυτό που θα δημιουργούσε η παραγωγική ουσιώδης δύναμή του, αυτό θα έπρεπε επίσης να το ενισχύσει και να το αναγνωρίσει ως ανώτερο το γούστο του, η κριτική δύναμή του. Αυτό το οποίο η ουσία καταφάσκει δεν μπορεί να το αρνηθεί η διάνοια, το γούστο, η κρίση·

μορφών, την ομορφιά της φύσης εν γένει. Αλλά μόνο η απόλυτη, η ολοκληρωμένη μορφή μπορεί να χαρεί χωρίς φθόνο για τις μορφές άλλων όντων.

αλλήλιώς η διάνοια, η κριτική δύναμη, δεν θα ήταν πλέον η διάνοια, η κριτική δύναμη αυτού του συγκεκριμένου όντος, αλλά ενός οποιουδήποτε άλλου. *Το μέτρο του όντος είναι επίσης το μέτρο της διάνοιας.* Εάν το ον είναι περιορισμένο, τότε είναι και το αίσθημα, είναι και η διάνοια περιορισμένη. Αλλά για ένα περιορισμένο ον η περιορισμένη διάνοιά του δεν αποτελεί ένα όριο· πολύ περισσότερο είναι εντελώς ευτυχές και ικανοποιημένο με αυτήν· τη νιώθει, την επαινεί και την εξυμνεί ως μια εξάισια, θεία δύναμη· και η περιορισμένη διάνοια εξυμνεί από την πλευρά της το περιορισμένο ον, του οποίου είναι η διάνοια. Και οι δύο ταιριάζουν ακριβέστατα μεταξύ τους· πώς είναι δυνατόν να καταλήξουν σε έριδα; Η διάνοια είναι η οπτική ακτίνα ενός όντος. Όσο πιο μακριά βλέπεις, τόσο εκτείνεται η ουσία σου, και αντιστρόφως. Το μάτι του ζώου δεν φθάνει πιο μακριά από την ανάγκη του, όπως και η ουσία του δεν φθάνει πιο μακριά από την ανάγκη του. Και όσο μακριά φθάνει η ουσία σου, τόσο μακριά φθάνει η *απερίοριστη αυτοαίσθησή* σου, σε τέτοιο εύρος *είσαι* Θεός. Ο διχασμός μεταξύ διάνοιας και ουσίας, νοητικής δύναμης και παραγωγικής δύναμης στην ανθρώπινη συνείδηση είναι αφενός απλώς ατομικός, χωρίς γενική σημασία, αφετέρου δε μόνο φαινομενικός. Όποιος αναγνωρίζει τα άσχημα ποιήματά του ως άσχημα, αυτός, *επειδή* δεν είναι περιορισμένος στη γνώση του, δεν είναι και *στην ουσία του* τόσο περιορισμένος όσο εκείνος ο οποίος θεωρεί καλά, με τη διάνοιά του, τα άσχημα ποιήματά του.

Εάν, ακοηούθως, *σκέφτεσαι* το Άπειρο, τότε σκέφτεσαι και ενεργοποιείς την *Απειρότητα* της *νοητικής δύναμης*· εάν αισθάνεσαι το Άπειρο, τότε αισθάνεσαι και ενεργοποιείς την *Απειρότητα* της *αισθηματικής δύναμης*. Το *αντικείμενο* του Λόγου είναι ο *αυτοεξαντικειμενικευμένος Λόγος*, το *αντικείμενο* του αισθήματος το *αυτοεξαντικειμενικευμένο αίσθημα*. Εάν δεν έχεις καμία αίσθηση, κανένα αίσθημα για τη μουσική, τότε δεν αισθάνεσαι ακόμη και στην καλύτερη μουσική τίποτε περισσότερο απ' ό,τι στον άνεμο που σφυρίζει στα αυτιά σου και στο ρυάκι που κυλά μπροστά στα πόδια σου. Τι σε καταλαμβάνει λοιπόν όταν σε καταλαμβάνει ο [μουσικός] τόνος; Τι προσλαμβάνεις από αυτόν; Τι άλλο από τη φωνή της δικής σου καρδιάς; Γι' αυτό και το αίσθημα μιλά μόνο στο αίσθημα, γι' αυτό και το αίσθημα είναι κατανοητό μόνο στο αίσθημα, δηλαδή στον εαυτό του – επειδή το αντικείμενο του αισθήματος είναι αυτό το ίδιο μόνο αίσθημα. Η μουσική είναι ένας μονόλογος του αισθήματος. Αλλά και ο διάλογος της φιλοσοφίας είναι στ' αλήθεια μόνο ένας μονόλογος του Λόγου: η σκέψη μιλά μόνο στη σκέψη. Η χρωματική λάμψη των κρυστάλλινων γοτεύει τις αισθήσεις· το Λόγο τον ενδιαφέρουν μόνο οι νόμοι της κρυσταλλινομίας. Ο Λόγος είναι μόνο το έλληλο αντικείμενο⁵.

* Ο Hermann Samuel Reimarus (1694-1768) ήταν μία από τις κυριότερες φιλοσοφικές και θεολογικές κεφαλές της περιόδου του Διαφωτισμού στη Γερμανία. Από το 1761 καθηγητής Ανατολικών Σπουδών στο Γκέτινγκεν, ο Reimarus ανέλαβε να υπερασπίσει τη θεμελίωση μιας φυσικής θρησκείας απέναντι στις δογματικές παραδοχές της βιβλικής παράδοσης. Σε αυτή την προοπτική συνέταξε

5. «Η διάνοια είναι αποκλειστικά ευαίσθητη για τη διάνοια και για ό,τι απορρέει από αυτήν»· Reimarus (*Wahrh. der natürl. Religion, IV. Abt., § 8.*)*

το βιβλίο (το οποίο αναφέρει και ο Feuerbach) «Οι κυριότερες αλήθειες της φυσικής θρησκείας» («Die vornehmsten Wahrheiten der natürlichen Religion», 1754), όπως και την «(Απολογία ή) κείμενο υπεράσπισης για τους ορθολογικούς λάτρεις του Θεού» («[Apologie oder] Schutzschrift für die vernünftigen Verehrer Gottes»). Τα κείμενα αυτά εξασφάλισαν τη θέση του στην ιστορία του Διαφωτισμού και της σύγχρονης ερμηνευτικής θρησκευολογίας. Δεδομένου ότι ο Reimarus δεν τόλμησε να δημοσιεύσει το κείμενο της Απολογίας όσο ζούσε –καθώς δεν υπερασπιζόταν απλώς μια ντεϊστική αντίληψη, αλλά ουσιαστικά αρνιόταν τον Αποκαλυπτικό χαρακτήρα του Χριστιανισμού–, το κείμενο δημοσιεύθηκε μετά το θάνατο του Reimarus, αποσπασματικά και με ψευδώνυμο, από τον Lessing, ο οποίος υποστήριξε ότι επρόκειτο για αποσπάσματα (Fragmente) ενός αγνώστου τα οποία βρέθηκαν στη Βιβλιοθήκη του Βόλφενμπτελ, την οποία διαχειριζόταν ο ίδιος. Η δημοσίευση των «Αποσπασμάτων του Βόλφενμπτελ» ξεκίνησε το 1774 και συνεχίστηκε το 1777, προκαλώντας μια ολόκληρη σειρά απαντήσεων και αντιδράσεων, τη λεγόμενη «Έριδα περί των Αποσπασμάτων» (Fragmentenstreit). Η ταυτότητα του συντάκτη εξακριβώθηκε μόλις το 1814, όταν ο γιος του Reimarus δημοσίευσε ολόκληρη την Απολογία. Ορισμένες απόψεις του Reimarus περί του Ιησού και των μαθητών του χρησιμοποιήθηκαν ως βάση για την ακόλουθη Έρευνα-για-το-βίο-του-Ιησού η οποία αναπτύχθηκε τον 19ο αιώνα.

Οτιδήποτε λοιπόν έχει, με την έννοια της υπεράνθρωπης θεώρησης και της θρησκείας, απλώς τη σημασία του *συνεπαγόμενου*, του *υποκειμενικού* ή του *ανθρώπινου*, του *μέσου*, του *οργάνου*, αυτό έχει με την έννοια της αλήθειας τη σημασία του *πρωταρχικού*, του *θείου*, της *ουσίας*, του ίδιου του *αντικείμενου*. Εάν, για παράδειγμα, το αίσθημα είναι το ουσιώδες όργανο της θρησκείας, τότε η *ουσία του Θεού* δεν εκφράζει τίποτε άλλο από την *ουσία του αισθήματος*. Το αληθινό, αλλήλ κρυφό νόημα του ρητού: «Το αίσθημα είναι το όργανο του Θεού» είναι: το αίσθημα είναι το *ευγενέστερο*, το *επαξιότερο*, δηλαδή το *θείο* στον άνθρωπο. Πώς θα μπορούσες να προσλαμβάνεις το θείο μέσα από το αίσθημα εάν το ίδιο το αίσθημα δεν ήταν θείας φύσης; Το θείο γνωρίζεται άλλωστε μόνο μέσα από το θείο, «ο Θεός γινώσκεται μόνο μέσω του ίδιου». Η θεία ουσία, την οποία προσλαμβάνει το αίσθημα, δεν είναι ουσιαστικά τίποτε άλλο από την ουσία του αισθήματος *η οποία έχει γοητευθεί και μαγευτεί από τον εαυτό της* – το *έμπλεο χαράς, εν εαυτώ μακάριο αίσθημα*.

Από αυτά καθίσταται ήδη προφανές ότι εκεί όπου το αίσθημα γίνεται όργανο του Απειρού, υποκειμενική ουσία της θρησκείας, εκεί χάνει την αντικειμενική αξία του το *αντικείμενο* της θρησκείας. Έτσι, από τη στιγμή που έγινε το αίσθημα η κύρια υπόθεση της θρησκείας, κατέστη αδιάφορο το κατά τα άλλα τόσο ιερό περιεχόμενο πίστης του Χριστιανισμού. Όταν από τη σκοπιά του αισθήματος παραχωρείται ακόμη αξία στο αντικείμενο, τότε αυτό την έχει μόνο χάρη στο αίσθημα, το οποίο συνδέεται μαζί του ενδεχομένως μόνο για συγκυριακούς λόγους· εάν ένα άλλο αντικείμενο μπορούσε να διεγείρει τα ίδια αισθήματα, θα ήταν εξίσου ευπρόσδεκτο. Το αντικείμενο του αισθήματος καθίσταται όμως αδιάφορο απλώς διότι εκεί όπου μια φορά το αίσθημα δηλώνεται ως η υποκειμενική ουσία της θρησκείας, στην πραγματικότητα

είναι επίσης και η *αντικειμενική ουσία* της, ακόμη και εάν δεν δηλώνεται, τουλάχιστον άμεσα, ως τέτοια. Άμεσα, λέγω· διότι έμμεσα κάτι τέτοιο βεβαίως ομολογείται από το ότι το αίσθημα *ως τέτοιο* δηλώνεται ως *θρησκευτικό*, δηλαδή *αίρεται* η *διαφορά μεταξύ ιδιαίτερα θρησκευτικών* και *αθρησκευτικών* ή τουλάχιστον *μη θρησκευτικών* αισθημάτων – μια αναγκαία συνέπεια της σκοπιάς για την οποία μόνο το αίσθημα ισχύει ως το όργανο του Θεού. Διότι για ποιον άλλον λόγο εκτός από την ουσία του, τη φύση του, καθιστάς το αίσθημα όργανο της άπειρης, της θείας ουσίας; Δεν είναι όμως η φύση του αισθήματος εν γένει επίσης η φύση κάθε ειδικού αισθήματος, άσχετα από το ποιο μπορεί να είναι το αντικείμενό του; Τι καθιστά λοιπόν αυτό το αίσθημα θρησκευτικό; Το συγκεκριμένο *αντικείμενο*; Επ' ουδενί, διότι αυτό το αντικείμενο είναι το *ίδιο απλώς θρησκευτικό*, όταν δεν είναι ένα αντικείμενο της ψυχρής διάνοιας ή της μνήμης, αλλά *του αισθήματος*. Τι [το καθιστά] λοιπόν; Η φύση του αισθήματος, στην οποία μετέχει κάθε αίσθημα, χωρίς διαφορά του αντικειμένου. Το αίσθημα λοιπόν δηλώνεται ως ιερό απλώς και μόνο επειδή είναι αίσθημα· η *βάση* της θρησκευτικότητάς του είναι η φύση του αισθήματος, *έγκειται σε αυτό το ίδιο*. Με αυτό τον τρόπο όμως δεν έχει δηλωθεί άραγε το αίσθημα ως το Απόλυτο, ως το *ίδιο το Θεό*; Όταν το αίσθημα *μέσω του εαυτού του* είναι καλό, θρησκευτικό, δηλαδή ιερό, θείο, δεν έχει τότε το αίσθημα το Θεό του *εντός του*;

Όταν όμως παρ' όλα αυτά θέλεις να ορίσεις ένα αντικείμενο του αισθήματος, αλλά ταυτόχρονα θέλεις να ερμηνεύσεις *αληθινά* το αίσθημά σου, χωρίς να αναμείξεις στον αναστοχασμό σου κάτι ξένο, τι σου απομένει από το να διαφοροποιήσεις τα ατομικά αισθήματά σου από τη γενική ουσία, τη φύση του αισθήματος, να διακρίνεις την ουσία του αισθήματος από τις ενοχλητικές, μιανές επιρροές με τις οποίες εντός σου, στο καθορισμένο άτομο, είναι δεσμευμένο το αίσθημα; Αυτό λοιπόν που μπορείς αποκλειστικά να εξαντικειμενικεύσεις, να δηλώσεις ως το Άπειρο, να προσδιορίσεις ως την ουσία του είναι μόνο η φύση του αισθήματος. Δεν έχεις εδώ κανέναν άλλον προσδιορισμό για το Θεό από αυτόν: *ο Θεός είναι το καθαρό, το απεριόριστο, το ελεύθερο αίσθημα*. Κάθε άλλος Θεός, τον οποίο θέτεις εδώ, είναι ένας Θεός που έχει επιβληθεί έξωθεν στο αίσθημά σου. Το αίσθημα είναι *αθειστικό* με την έννοια της ορθόδοξης πίστης, με την οποία η θρησκεία συνδέεται με ένα εξωτερικό αντικείμενο· αρνείται έναν *αντικειμενικό* Θεό – είναι Θεός για τον εαυτό του. Η *απάρνηση του αισθήματος και μόνο* είναι από τη σκοπιά του αισθήματος η *απάρνηση του Θεού*. Είσαι απλώς πολύ δειλός ή πολύ περιορισμένος για να ομολογήσεις με λέξεις αυτό στο οποίο το αίσθημά σου καταφάσκει σιωπηλά. Δεσμευμένος σε εξωτερικές προοπτικές, ανίκανος να συλλάβεις το ψυχικό μέγεθος του αισθήματος, τρομάζεις μπροστά στον *θρησκευτικό αθεϊσμό* της καρδιάς σου και καταστρέφεις σε αυτό τον τρόπο την *ενότητα* του αισθήματός σου *με αυτό το ίδιο*, καθώς καθρεφτίζεις στον εαυτό σου ένα ον διαφορετικό από το αίσθημα, αντικειμενικό, και με τον τρόπο αυτό επαναπίντεις αναγκαστικά στα παλιά ερωτήματα και στις αμφιβολίες: Εάν υπάρχει Θεός ή όχι. Ερωτήματα και αμφιβολίες οι οποίες εξαφανίζονται, μάλιστα είναι αδύνατες, εκεί όπου το αίσθημα προσδιορίζεται ως η ουσία της θρησκείας. Το αίσθημα είναι η δική σου εσωτερική δύναμη και

* Ο Christiaan Huygens (1629-1695) ήταν ένας από τους μεγαλύτερους φυσικούς και μαθηματικούς του 17ου αιώνα.

Τα έργα του περιλαμβάνουν θεωρίες περί του φωτός αλλά και περί των πλανητών (είχε εφεύρει δικό του τηλεσκόπιο).

Οι θεωρίες του επηρέασαν κατοπινούς φυσικούς, όπως τον Newton. Τα τελευταία χρόνια της ζωής του ο Huygens συνέταξε μια φιλοσοφική πραγματεία (στα λατινικά)

η οποία περιείχε τις υποθέσεις του για τη δημιουργία του σύμπαντος και την κατοικησιμότητα των πλανητών.

Έπειτα από καθυστέρησης, το έργο αυτό δημοσιεύθηκε το 1698 με τον ελληνικό τίτλο «Κοσμοθεωρός».

ταυτόχρονα μια δύναμη διαφορετική και ανεξάρτητη από εσένα, είναι εντός σου και πάνω από εσένα: είναι η ουσία οηλόδική σου, η οποία όμως σε καταλαμβάνει ως μια άλλη ουσία και με τον τρόπο μιας άλλης ουσίας, εν ολίγοις είναι ο Θεός σου – πώς θέλεις λοιπόν από αυτή την ουσία μέσα σου να ξεχωρίσεις ακόμα μία άλλη αντικειμενική ουσία; Πώς να βγεις πέρα από το αίσθημά σου;

Το αίσθημα τονίστηκε όμως εδώ μόνον ως παράδειγμα. Η ίδια κατάσταση ισχύει με κάθε άλλη δύναμη, ικανότητα, δυναμικότητα, πραγματικότητα, δραστηριότητα –το όνομα είναι αδιάφορο– η οποία προσδιορίζεται ως το ουσιώδες όργανο ενός αντικειμένου. Αυτό που υποκειμενικά, ή από την πλευρά του ανθρώπου, έχει τη σημασία της ουσίας, ακριβώς γι' αυτόν το λόγο έχει και αντικειμενικά, ή από την πλευρά του αντικειμένου, τη σημασία της ουσίας. Ο άνθρωπος δεν μπορεί, τέλος πάντων, να υπερβεί την αληθινή ουσία του. Μπορεί βεβαίως, μέσω της φαντασίας, να φαντάζεται άτομα ενός άλλου, υποτίθεται ανώτερου είδους, αλλιά από το γένος του, από την ουσία του δεν μπορεί

ποτέ να αφαιρέσει· οι ουσιώδεις προσδιορισμοί τους οποίους αποδίδει σε αυτά τα άτομα είναι πάντα προσδιορισμοί που προέρχονται από τη δική του ουσία – προσδιορισμοί στους οποίους στ' αλήθεια καθρεφτίζει και εξαντικειμενικεύει μόνο τον εαυτό του. Σαφώς, εκτός από τον άνθρωπο υπάρχουν στα ουράνια σώματα και άλλα νοήμονα όντα· αλλιά μέσα από την παραδοχή τέτοιων όντων δεν αλλιάζουμε τη σκοπιά μας – απλώς την εμπλουτίζουμε ποσοτικά, όχι ποιοτικά· διότι, όπως εκεί ισχύουν οι ίδιοι νόμοι της κίνησης, έτσι ισχύουν εκεί επίσης οι ίδιοι νόμοι της αίσθησης και της σκέψης, όπως εδώ. Στην πραγματικότητα αποδίδουμε ζωή στα άστρα όχι με το ότι εκεί υπάρχουν *άλλα* όντα από εμάς, αλλιά μόνο με το ότι υπάρχουν εκεί *περισσότερα* όντα ίδια ή όμοια με εμάς⁶.

6. Έτσι λέει, για παράδειγμα, ο Christ. Huygens* στο έργο του *Cosmotheoros, lib. I*. «Πιθανόν η απόλαυση της μουσικής και των μαθηματικών δεν είναι αποκλειστικά περιορισμένη σε εμάς τους ανθρώπους, αλλιά εκτείνεται σε *περισσότερα* όντα». Αυτό σημαίνει ακριβώς: η ποιότητα είναι όμοια· η ίδια αίσθηση για μουσική, για επιστήμη· απλώς ο αριθμός των απολαμβανόντων θεωρείται απεριόριστος.

Δεύτερο κεφάλαιο

Η ουσία της θρησκείας γενικά

Αυτό που υποστηρίχτηκε μέχρι τώρα γενικά –ακόμη και όσον αφορά τη σχέση με τα αισθητηριακά αντικείμενα–, για τη σχέση του ανθρώπου προς το αντικείμενο ισχύει *ιδιαίτερα* για τη σχέση του ιδίου με το *θρησκευτικό αντικείμενο*.

Σε σχέση με τα αισθητηριακά αντικείμενα, η συνείδηση του αντικειμένου είναι σαφώς διαφοροποιήσιμη από την αυτοσυνείδηση· αλλήλα στο θρησκευτικό αντικείμενο η συνείδηση συμπίπτει άμεσα με την αυτοσυνείδηση. Το αισθητηριακό αντικείμενο υπάρχει *εκτός* του ανθρώπου, το θρησκευτικό *εντός του*, είναι το ίδιο ένα *εσωτερικό* –γι' αυτό και είναι ένα αντικείμενο το οποίο τον εγκαταλείπει τόσο λίγο, όσο τον εγκαταλείπει η αυτοσυνείδησή του, η συνείδησή του–, ένα αντικείμενο οικείο, μάλιστα το οικειότερο όλων, το εγγύτερο όλων. «Ο Θεός» λέει, για παράδειγμα, ο Αυγουστίνος «είναι σε εμάς εγγύτερα, πλησιέστερα και συνεπώς [γίνεται] ευκολότερα γνωστός από τα αισθητηριακά, τα ενσώματα πράγματα».⁷ Το αισθητηριακό αντικείμενο είναι καθ' εαυτό *αδιάφορο*, ανεξάρτητο από το φρόνημα, από την κριτική δύναμη· το αντικείμενο της θρησκείας όμως είναι ένα *εκλεκτό* αντικείμενο: το εξοχότερο, το πρώτο, το υπέρτατο ον· προϋποθέτει ουσιαστικά μια *κριτική κρίση*, τη διαφορά μεταξύ του Θεού και του Μη Θεού, του Αξιοπλάτρευτου και του Μη Αξιοπλάτρευτου.⁸ Εδώ ισχύει συνεπώς, *χωρίς κανέναν περιορισμό*, η ρήση: Το αντικείμενο του ανθρώπου δεν είναι τίποτε άλλο από την *αντικειμενική ουσία* του. Όπως σκέφτεται ο άνθρωπος, όπως είναι το φρόνημά του, έτσι είναι και ο Θεός του: όση αξία έχει ο άνθρωπος, τόση αξία, και όχι περισσότερη, έχει ο Θεός του. *Η συνείδηση του Θεού είναι η αυτοσυνείδηση του ανθρώπου, η γνώση του Θεού είναι η αυτογνωσία του ανθρώπου*. Από το Θεό του γνωρίζεις τον άνθρωπο και πάλι από τον άνθρωπο το Θεό του· τα δυο τους είναι ένα. Αυτό που για τον άνθρωπο είναι *Θεός*, αυτό είναι το *πνεύμα του*, η *ψυχή του*, και αυτό που είναι του ανθρώπου το *πνεύμα*, η *ψυχή*, η *καρδιά του*, αυτό είναι ο *Θεός του*: ο

* Ρωμαίος νομικός και εκκλησιαστικός φιλόσοφος, ο οποίος συνέταξε, πιθανόν γύρω στο 180, μια υπεράσπιση του Χριστιανισμού με τον τίτλο «Οκτάβιος», υπό τη μορφή φιλοσοφικού διαλόγου. Το έργο αυτό γνώρισε πολλές εκδόσεις τον 19ο αιώνα.

7. *De Genesi ad litteram. lib. V, c. 16.*

8. «Δεν σκέφτεστε» λέει ο Minucius Felix*, στο έργο του *Οκτάβιος*, κεφ. 24, στους ειδοηπόλητες «ότι πρέπει κανείς περισσότερο να *γνωρίσει* παρά να *πατρέψει* το Θεό».

Θεός είναι το *φανερωμένο* Εσώτερο, ο *δηλωμένος* Εαυτός του ανθρώπου· η θρησκεία είναι η εορταστική αποκάλυψη των κρυμμένων θησαυρών του ανθρώπου, η ομολογία των εσωτερων σκέψεών του, *η δημόσια εξομολόγηση των ερωτικών μυστικών του*.

Όταν όμως η θρησκεία, η συνείδηση του Θεού, χαρακτηρίζεται ως η αυτοσυνείδηση του ανθρώπου, αυτό δεν θα πρέπει να γίνει κατανοητό ως εάν ο θρήσκος άνθρωπος να ήταν άμεσα συνειδητοποιημένος, ότι η συνείδησή του περί του Θεού είναι η αυτοσυνείδηση της ουσίας του, διότι είναι ακριβώς η έλλειψη αυτής της συνείδησης η οποία θεμελιώνει την ιδιόμορφη ουσία της θρησκείας. Για να παραμερίσουμε αυτή την παρεξήγηση, είναι καλύτερο να πούμε: η θρησκεία είναι η *πρώτη και μάλιστα έμμεση αυτοσυνείδηση* του ανθρώπου. Η θρησκεία ως εκ τούτου προηγείται παντού της φιλοσοφίας, όπως στην ιστορία της ανθρωπότητας έτσι και στην ιστορία των μεμονωμένων ατόμων. Ο άνθρωπος μεταθέτει εν πρώτοις την ουσία του *έξω από τον εαυτό του*, πριν τη βρει εντός του. Η δική του ουσία είναι γι' αυτόν αρχικά αντικείμενο ως μία άλλη ουσία. Η θρησκεία είναι η *παιδική ουσία* της ανθρωπότητας· αλλά το παιδί βλέπει την ουσία του, τον άνθρωπο, έξω από το ίδιο – ως παιδί ο άνθρωπος είναι αντικείμενο για τον εαυτό του ως ένας άλλος άνθρωπος. Η ιστορική πορεία της θρησκείας συνίσταται γι' αυτόν το λόγο στο ότι αυτό που στις πρώιμες θρησκείες ίσχυε ως κάτι αντικειμενικό τώρα θεωρούνταν και λατρεύονταν ως κάτι υποκειμενικό, δηλαδή αυτό που θεωρείται και λατρεύεται ως *Θεός* τώρα αναγνωρίζεται ως κάτι *ανθρώπινο*. Η πρώιμη θρησκεία είναι για τις κατοπινές ειδωλολατρία· ο άνθρωπος λάτρευε τη *δική του ουσία*. Ο άνθρωπος εξαντικειμενικεύτηκε, αλλά δεν γνώρισε το αντικείμενο ως την ουσία του· η κατοπινή θρησκεία κάνει αυτό το βήμα· κάθε πρόοδος στη θρησκεία είναι συνεπώς μια βαθύτερη αυτογνωσία. Αλλά κάθε συγκεκριμένη θρησκεία, η οποία χαρακτηρίζει τις μεγαλύτερες αδειφές της ως ειδωλολάτρισες, εξαιρεί *εαυτήν* –και μάλιστα κατ' ανάγκην, διότι αλλιώς δεν θα ήταν θρησκεία– από το πεπρωμένο, από τη γενική ουσία της θρησκείας· προσάπτει μόνο στις *άλλες* θρησκείες αυτό που όντως –εάν υπάρχει ενοχή– είναι η ενοχή της θρησκείας εν γένει. Επειδή έχει ένα *άλλο* αντικείμενο, ένα *άλλο* περιεχόμενο, επειδή έχει ανυψωθεί πάνω από το περιεχόμενο των παλαιότερων, φαντάζεται ότι είναι υπεράνω των αναγκαίων και αιώνιων νόμων οι οποίοι θεμελιώνουν την ουσία της θρησκείας, φαντάζεται ότι το αντικείμενό της, το περιεχόμενό της είναι υπερανθρώπινο. Αντ' αυτού όμως ο στοχαστής για τον οποίο η θρησκεία είναι *αντικείμενο* διαβλέπει την ουσία που είναι κρυμμένη γι' αυτή την ίδια, πράγμα το οποίο δεν μπορεί να επιτελέσει η θρησκεία. Και το έργο μας είναι ακριβώς να αποδείξουμε ότι η αντίθεση του Θεού και του Ανθρώπινου είναι απατηλή, δηλαδή ότι δεν είναι τίποτε άλλο από την αντίθεση μεταξύ της ανθρώπινης ουσίας και του ανθρώπινου ατόμου, ότι συνεπώς επίσης και το αντικείμενο και το περιεχόμενο της χριστιανικής θρησκείας είναι εντελώς ανθρώπινο.

Η θρησκεία, τουλάχιστον η χριστιανική, είναι η *συμπεριφορά του ανθρώπου προς εαυτόν* ή, ορθότερα, *προς την ουσία του*, αλλά η συμπεριφορά προς την ουσία του *ως μία άλλη ουσία*. Το *θείον* δεν είναι τίποτε *άλλο*

από την ανθρώπινη ουσία ή, καλύτερα, η ουσία του ανθρώπου, διαχωρισμένη από τα όρια του ατομικού, δηλαδή του πραγματικού, του ενσώματου ανθρώπου, εξαντικειμενικευμένη, δηλαδή θεωρούμενη και λατρευόμενη ως μια ουσία άλλη, ιδιαίτερη, διαφορετική από αυτόν – όλοι οι προσδιορισμοί του θείου όντος είναι γι' αυτόν το λόγο προσδιορισμοί της ανθρώπινης ουσίας.⁹

Άλλωστε, αναφορικά με τα κατηγορήματα, δηλαδή τις ιδιότητες ή τους προσδιορισμούς του Θεού, αυτό γίνεται χωρίς επιφύλαξη παραδεκτό, επ' ουδενί όμως αναφορικά με το υποκείμενο, δηλαδή με τη βασική ουσία αυτών των κατηγορημάτων. Η άρνηση του υποκειμένου ισχύει ως αθησκευτικότητα, ως αθεϊσμός, όχι όμως και η άρνηση των κατηγορημάτων. Αυτό όμως που δεν έχει καθόλου προσδιορισμούς δεν έχει και καμία επίδραση επάνω μου· αυτό που δεν έχει επίδραση επάνω μου δεν έχει ύπαρξη για εμένα. Η άρση όλων των προσδιορισμών είναι το αυτό με την άρση του ίδιου του όντος. Ένα απροσδιόριστο ον είναι ένα μη αντικειμενικό ον, ένα μη αντικειμενικό ον είναι ένα μηδενικό ον. Εκεί λοιπόν όπου ο άνθρωπος απομακρύνει όλους τους προσδιορισμούς από το Θεό, εκεί ο Θεός είναι γι' αυτόν απλώς ένα αρνητικό, δηλαδή ένα μηδενικό ον. Για τον πραγματικά θρήσκο άνθρωπο ο Θεός δεν είναι ένα απροσδιόριστο ον, διότι είναι γι' αυτόν ένα βέβαιο, ένα πραγματικό ον. Η απροσδιοριστία και η ταυτόσημη με αυτήν ανεγνωρισιμότητα του Θεού είναι συνεπώς απλώς ένας καρπός της σύγχρονης εποχής, ένα προϊόν της νεωτερικής απιστίας.

Όπως ο Λόγος προσδιορίζεται και μπορεί να προσδιοριστεί μόνο εκεί ως περατός όπου για τον άνθρωπο η αισθητηριακή απόλαυση ή το θρησκευτικό αίσθημα ή η αισθητική εποπτεία ή το ηθικό φρόνημα ισχύουν ως το Απόλυτο, το Αληθινό, έτσι και η ανεγνωρισιμότητα και η απροσδιοριστία του Θεού μπορούν να δηλωθούν και να παγιωθούν ως ένα δόγμα μόνο εκεί όπου αυτό το αντικείμενο δεν έχει πλέον κανένα ενδιαφέρον για τη γνώση, όπου η πραγματικότητα καταλαμβάνει αποκλειστικά τον άνθρωπο, το Πραγματικό

* Το έργο του φιλοσόφου Gottfried Wilhelm Leibniz «*Essais de Théodicée sur la bonté de Dieu, la liberté de l'homme et l'origine du mal*» [*Δοκίμια της Θεοδικίας περί της καλοσύνης του Θεού, της ελευθερίας του ανθρώπου και της προέλευσης του Κακού*] δημοσιεύθηκε αρχικά στο Άμστερνταμ το 1710. Ο τίτλος του έργου του Γρηγορίου Νύσσης είναι «*Λόγος περί ψυχής και αναστάσεως*». Το έργο του Κλήμη Αλεξανδρείας «*Παιδαγωγός*» είναι από τα σημαντικότερα κείμενα του πρώιμου Χριστιανισμού· ο Feuerbach παραθέτει την αρχική πρόταση από το πρώτο κεφάλαιο του τρίτου βιβλίου: «*Ἦν ἄρα, ὡς ἔοικεν, πάντων μέγιστον μαθημάτων το γινώσκειν αὐτόν· ἑαυτὸν γάρ τις εἰάν γινῶ, θεὸν εἴσεται [...]*».

9. «*Οι εντέλεις του Θεού είναι οι εντέλεις της δικής μας ψυχής*, απλώς Αυτός τις κατέχει απεριόριστα [...]. Εμείς κατέχουμε κάποια δυνατότητα, κάποια γνώση, κάποια καλοσύνη, αλλά όλα αυτά είναι εντελή στον Θεό»· Leibniz (*Theod., Préface.*). «Όλα τα πράγματα μέσω των οποίων διακρίνεται η ανθρώπινη ψυχή προσιδιάζουν επίσης και στο θείο ον. Οτιδήποτε αποκλείεται από το Θεό δεν ανήκει ούτε στον ουσιώδη προσδιορισμό της ψυχής»· πρβλ. Γρηγόριος ο Νύσσης (*De anima, Lips. 1837, σ. 42.*). «Από όλες τις μαθήσεις είναι συνεπώς η κυριότερη και σημαντικότερη η αυτογνωσία, διότι, όταν κάποιος γνωρίζει εαυτόν, τότε θα γνωρίσει και το Θεό»· Κλήμης ο Αλεξανδρεύς (*Paedag. lib. III, c. 1.*)*

έχει αποκλειστικά γι' αυτόν τη σημασία του ουσιώδους, του απόλυτου, του θείου αντικειμένου, αλλά παράλληλα υπάρχει ακόμη σε *αντίφαση* με αυτή την καθαρά εγκόσμια κατεύθυνση ένα αρχαίο υπόλειμμα θρησκευτικότητας. Με την ανεγνωρισιμότητα του Θεού ο άνθρωπος δικαιολογεί ενώπιον της υπολειπόμενης θρησκευτικής συνείδησής του τη λήθη του Θεού, τη δική του κατάσταση απώλειας μέσα στον κόσμο· αρνείται το Θεό πρακτικά, μέσω της πράξης –όλες τις αισθήσεις και τις σκέψεις του τις κατέχει ο κόσμος–, αλλά δεν τον αρνείται *θεωρητικά*· δεν επιτίθεται στην ύπαρξή του· τον αφήνει να υπάρχει. Αλλά αυτή η ύπαρξη δεν τον αγγίζει και δεν τον ενοχλεί· είναι απλώς μια *αρνητική* ύπαρξη, μια ύπαρξη *χωρίς ύπαρξη*, μια αυτοαντιφάσκουσα ύπαρξη – ένα Είναι το οποίο, ως προς τις επενέργειές του, είναι αδιαφοροποίητο από ένα Μη Είναι. Η άρνηση συγκεκριμένων, θετικών κατηγορημάτων του θείου όντος δεν είναι τίποτε άλλο από την άρνηση της θρησκείας, η οποία όμως διατηρεί ακόμη μια *επίφαση θρησκείας*, ώστε δεν αναγνωρίζεται ως *άρνηση* – δεν είναι τίποτε άλλο από έναν *λεπτό, χλιαρό αθεϊσμό*. Το υποτιθέμενα θρησκευτικό δέος να καταστεί περατός ο Θεός μέσα από την απόδοση συγκεκριμένων κατηγορημάτων είναι απλώς η άθρησκη ευχή ότι δεν *θέλει* κανείς να γνωρίζει τίποτε για το Θεό, ότι *θέλει* να διαγράψει το Θεό από τις αισθήσεις του. *Όποιος διστάζει να είναι περατός διστάζει να υπάρχει*. Κάθε πραγματική [reale] ύπαρξη, δηλαδή κάθε ύπαρξη η οποία είναι *πραγματικά* [wirklich] ύπαρξη, είναι *ποιοτική, συγκεκριμένη ύπαρξη*. Όποιος πιστεύει ειλικρινά, αληθινά στην ύπαρξη του Θεού, αυτός δεν απωθείται ούτε καν από τις πιο τραχιές αισθητηριακές ιδιότητες του Θεού. Όποιος δεν *θέλει* να προσβάλλει μέσα από την ύπαρξή του, όποιος δεν *θέλει* να είναι τραχύς, *ας αποφύγει* την ύπαρξη. Ένας Θεός ο οποίος αισθάνεται προσβεβλημένος από την προσδιοριστικότητα δεν έχει το θάρρος και δεν έχει τη δύναμη να υπάρχει. Η ποιότητα είναι το πυρ, το οξυγόνο, το *άλλας* της ύπαρξης. Μια ύπαρξη *εν γένει*, μια ύπαρξη χωρίς ποιότητα, είναι μια *άγευστη*, μια *άνοστη* ύπαρξη. Στο Θεό όμως δεν υπάρχει τίποτε περισσότερο απ' ό,τι υπάρχει στη θρησκεία. Μόνο εκεί όπου ο άνθρωπος χάνει τη *γεύση για τη θρησκεία*, εκεί δηλαδή όπου η ίδια η θρησκεία γίνεται άγευστη, μόνο εκεί γίνεται και η ύπαρξη του Θεού μια *άνοστη* ύπαρξη.

Υπάρχει άλλωστε μια ηπιότερη μορφή της άρνησης των θείων κατηγορημάτων από την άμεση, την αμέσως προαναφερθείσα. Παραδέχεται κανείς ότι τα κατηγορήματα του θείου όντος είναι περατοί, ιδιαίτερα ανθρωπίνοι προσδιορισμοί· αλλά απορρίπτει την απόρριψή τους· τα προστατεύει μάλιστα, διότι υποτίθεται ότι είναι απαραίτητο για τον άνθρωπο να έχει ορισμένες παραστάσεις για το Θεό, και επειδή, τέλος πάντων, είναι άνθρωπος δεν μπορεί να έχει παρά ακριβώς ανθρωπίνες παραστάσεις γι' αυτόν. Αναφορικά με το Θεό, λέγεται, αυτοί οι προσδιορισμοί είναι βεβαίως άνευ σημασίας, αλλά για εμένα, επειδή *θέλει* και όταν θελήσει να είναι εκεί για εμένα, δεν μπορεί να εμφανιστεί αλλιώς από τον τρόπο με τον οποίο εμφανίζεται, δηλαδή ως ένα ον ανθρωπίνο ή τουλάχιστον όμοιο με τον άνθρωπο. Αυτή η διαφορά όμως μεταξύ αυτού που ο Θεός είναι *καθ' εαυτόν* και αυτού που είναι *για εμένα* διααρρηγνύει την ειρήνη της θρησκείας και είναι επιπλέον καθ' εαυτή μια αβάσιμη και ανεδαφική διάκριση. Δεν μπορώ διόλου να γνωρίζω εάν ο Θεός είναι κάτι *άλλο* καθ' εαυτόν ή δι' εαυτόν απ' ό,τι είναι *για εμένα*· *όπως* είναι

για εμένα έτσι αυτός είναι τα πάντα για εμένα. Για εμένα ακριβώς σε αυτούς τους προσδιορισμούς με τους οποίους αυτός είναι για εμένα βρίσκεται το Καθ' εαυτόν-είναι του, η ίδια η ουσία του· είναι για εμένα έτσι όπως μπορεί πάντα να είναι για εμένα. Σε αυτό που είναι ο Θεός αναφορικά με αυτόν –και δεν γνωρίζει διόλου κάποια άλλη σχέση– ο θρήσκος άνθρωπος είναι *πλήρως* ικανοποιημένος, διότι ο Θεός είναι γι' αυτόν αυτό που *μπορεί να είναι εν γένει* για τον άνθρωπο. Στη διάκριση εκείνη ο άνθρωπος τίθεται υπεράνω εαυτού, δηλαδή πάνω από την ουσία του, πέρα από το απόλυτο μέτρο του, αλλιά αυτή η μετατόπιση είναι μόνο μια ψευδαίσθηση. Τη διάκριση δηλαδή μεταξύ του αντικειμένου όπως είναι καθ' εαυτό και του αντικειμένου όπως είναι για εμένα μπορώ να την κάνω μόνο εκεί όπου ένα αντικείμενο *μπορεί πράγματι να μου εμφανιστεί διαφορετικά* απ' ό,τι εμφανίζεται· όχι όμως εκεί όπου εμφανίζεται *έτσι* όπως μου εμφανίζεται σύμφωνα με το *απόλυτο μέτρο* μου, όπως *πρέπει* να μου εμφανίζεται. Βεβαίως, η παράστασή μου μπορεί να είναι υποκειμενική, δηλαδή τέτοια στην οποία δεν είναι δεσμευμένο το γένος. Αλλιά, όταν η παράστασή μου αντιστοιχεί στο μέτρο του γένους, καταπίπτει η διάκριση μεταξύ του Καθ' εαυτόν-είναι και του Για-εμένα-είναι· διότι αυτή η παράσταση είναι η ίδια *απόλυτη*. Το μέτρο του γένους είναι το *απόλυτο* μέτρο, νόμος και κριτήριο του ανθρώπου. Αλλιά η θρησκεία έχει ακριβώς την πεποίθηση ότι οι παραστάσεις της, οι προσδιορισμοί της για το Θεό είναι τέτοιοι τους οποίους *οφείλει* και *πρέπει* να έχει κάθε άνθρωπος όταν θέλει να έχει τους *αληθινούς προσδιορισμούς*, ότι είναι οι αναγκαίες παραστάσεις της ανθρώπινης φύσης, μάλιστα οι αντικειμενικές, οι προσήκουσες στο Θεό παραστάσεις. Για κάθε θρησκεία οι θεοί των άλλων θρησκειών είναι απλώς παραστάσεις του Θεού, αλλιά *εκείνη* η παράσταση την οποία *αυτή* έχει για το Θεό είναι ο Θεός της ο ίδιος, ο Θεός όπως τον παριστά, ο γνήσιος, ο αληθινός Θεός, ο Θεός όπως είναι *καθ' εαυτόν*. Η θρησκεία αρκείται μόνο με έναν *πλήρη, αδίστακτο* Θεό· δεν θέλει ένα απλό φαινόμενο του Θεού· *θέλει το Θεό τον ίδιο, το Θεό αυτοπροσώπως*. Η θρησκεία εγκαταλείπει *εαυτήν* όταν εγκαταλείπει την ουσία του Θεού· δεν συνιστά πλέον αλήθεια εκεί όπου εγκαταλείπει την κατοχή του αληθινού Θεού. Ο σκεπτικισμός είναι ο θανάσιμος εχθρός της θρησκείας. Αλλιά η διάκριση μεταξύ του αντικειμένου και της παράστασης, μεταξύ του Θεού καθ' εαυτόν και του Θεού για εμένα είναι μια σκεπτικιστική, δηλαδή μια αθρησκευτική διάκριση.

Αυτό που για τον άνθρωπο έχει τη σημασία τού *Καθ' εαυτόν-είναι*, αυτό που είναι γι' αυτόν το *υπέρτατο* ον, αυτό πάνω από το οποίο δεν μπορεί να φανταστεί *κάτι ανώτερο*, αυτό είναι ακριβώς γι' αυτόν το *θείο* ον. Πώς θα μπορούσε λοιπόν να ρωτηθεί επιπλέον με αυτό το αντικείμενο τι είναι *καθ' εαυτό*; Εάν ο Θεός ήταν αντικείμενο για το πτηνό, τότε θα του ήταν αντικείμενο *μόνον* ως ένα πτερωτό ον: το πτηνό δεν γνωρίζει τίποτε ανώτερο, τίποτε μακαριότερο από την πτερυγοφορία. Πόσο γελοίο θα ήταν εάν αυτό το πτηνό διατύπωνε την κρίση: *εμένα μου φαίνεται ο Θεός σαν ένα πτηνό*, αλλιά το τι είναι καθ' εαυτόν δεν το γνωρίζω. Το *υπέρτατο* ον είναι για το πτηνό ακριβώς η ουσία του πτηνού. Εάν του αφαιρέσεις την παράσταση της ουσίας του πτηνού, τότε του αφαιρείς την *παράσταση του υπέρτατου όντος*. Πώς θα μπορούσε λοιπόν να ρωτηθεί εάν ο Θεός *καθ' εαυτόν* είναι πτερωτός; Η

ερώτηση εάν ο Θεός είναι καθ' εαυτόν έτσι όπως είναι για εμένα σημαίνει την ερώτηση εάν ο Θεός είναι Θεός, σημαίνει να ανυψώνεται κανείς πάνω από το Θεό του, να εξεγείρεται ενάντια του.

Εκεί λοιπόν όπου κάποτε καταλαμβάνει *εκείνη* η συνείδηση τον άνθρωπο σύμφωνα με την οποία τα θρησκευτικά κατηγορήματα είναι μόνο ανθρωπομορφισμοί, δηλαδή ανθρώπινες παραστάσεις, εκεί έχει καταλάβει την πίστη ήδη η *αμφιβολία*, η *απιστία*. Και είναι μόνο λόγω της ασυνέπειας της δειλίας της καρδιάς και της αδυναμίας της διάνοιας που από αυτή τη συνείδηση δεν βγαίνει κανείς μέχρι την τυπική άρνηση των κατηγορημάτων και από αυτήν μέχρι την άρνηση του όντος που αποτελεί τη βάση τους. Εάν αμφιβάλεις για την αντικειμενική αλήθεια των κατηγορημάτων, τότε πρέπει να αμφιβάλλεις και για την *αντικειμενική αλήθεια του υποκειμένου* αυτών των κατηγορημάτων. Εάν τα κατηγορήματά σου είναι ανθρωπομορφισμοί, τότε και το υποκείμενό τους είναι ένας ανθρωπομορφισμός. Εάν η αγάπη, η καλοσύνη, η προσωπικότητα είναι ανθρώπινοι προσδιορισμοί, τότε και το βασικό ον τους, το οποίο προϋποθέτεις γι' αυτούς, επίσης η *ύπαρξη* του Θεού, επίσης η πίστη ότι υπάρχει εν γένει ένας Θεός είναι ένας ανθρωπομορφισμός – μια εντελώς ανθρώπινη προϋπόθεση. Πώς γνωρίζεις ότι η πίστη στο Θεό εν γένει δεν είναι ένα όριο του ανθρώπινου τρόπου παράστασης; Τα ανώτερα όντα –τα οποία άλλωστε παραδέχεσαι– είναι ενδεχομένως τόσο μακάρια εν εαυτοίς, βρίσκονται σε τέτοια ομόνοια με τον εαυτό τους, ώστε δεν βρίσκονται πλέον σε ένταση μεταξύ αυτών και ενός ανώτερου όντος. Να γνωρίζεις το Θεό και να μην είσαι εσύ ο ίδιος Θεός, να γνωρίζεις τη μακαριότητα και να μην την απολαμβάνεις εσύ ο ίδιος, αυτό είναι διχασμός, δυστυχία.¹⁰ Τα ανώτερα όντα δεν γνωρίζουν τίποτε από αυτή τη δυστυχία· δεν έχουν καμία παράσταση περί αυτού το οποίο αυτά δεν είναι.

Πιστεύεις στην αγάπη ως θεία ιδιότητα γιατί εσύ ο ίδιος αγαπάς, πιστεύεις ότι ο Θεός είναι ένα σοφό, καλοπροαίρετο ον επειδή δεν γνωρίζεις τίποτε καλύτερο για τον εαυτό σου από καλοσύνη και κατανόηση, και πιστεύεις ότι ο Θεός υπάρχει, ότι δηλαδή είναι υποκείμενο ή ον –ό,τι υπάρχει είναι ον, είτε προσδιορίζεται και χαρακτηρίζεται ως υπόσταση ή ως πρόσωπο ή όπως αλλιώς–, διότι εσύ ο ίδιος υπάρχουν, είσαι ο ίδιος ον. Δεν γνωρίζεις κανένα ανώτερο ανθρώπινο αγαθό από το να αγαπάς, από το να είσαι καλός και σοφός, και επίσης δεν γνωρίζεις καμία ανώτερη ευτυχία από το να υπάρχουν εν γένει, να είσαι ον· διότι η συνείδηση κάθε αγαθού, κάθε ευτυχίας είναι σ' εσένα δεσμευμένη στη συνείδηση της οντότητας, της ύπαρξης. Ο Θεός είναι για εσένα ένα Υπάρχον, ένα ον για τον ίδιο λόγο για τον οποίο είναι για εσένα ένα σοφό, ένα μακάριο, ένα καλοσυνάτο ον. Η διαφορά μεταξύ των θείων ιδιοτήτων και του θείου όντος είναι μόνο αυτή, το ότι εσένα δεν σου

10. Στο Επέκεινα αίρεται άλλωστε αυτός ο διχασμός μεταξύ Θεού και ανθρώπου. Στο Επέκεινα ο άνθρωπος δεν είναι πλέον άνθρωπος –το πολύ σύμφωνα με τη φαντασία–, δεν έχει καμία δική του βούληση, διαφορετική από τη θεία βούληση, συνεπώς –διότι τι είναι ένα ον χωρίς βούληση;– δεν έχει καμία δική του ουσία· είναι ένα με το Θεό· εξαφανίζεται λοιπόν στο Επέκεινα η διαφορά και η αντίθεση μεταξύ Θεού και ανθρώπου. Αλλά εκεί όπου είναι μόνον ο Θεός δεν υπάρχει πλέον κανένας Θεός. Εκεί όπου δεν υπάρχει καμία αντίθεση της υψηλότητας δεν υπάρχει καμία υψηλότητα.

φαίνεται το *ον*, η ύπαρξη ως ένας ανθρωπομορφισμός, διότι σε αυτή την *οντότητά* σου βρίσκεται η *αναγκαιότητα* ο Θεός να είναι για εσένα ένα Υπάρχον, ένα *ον*, ενώ οι ιδιότητες *εμφανίζονται* ως ανθρωπομορφισμοί, διότι η αναγκαιότητά τους, η αναγκαιότητα ο Θεός να είναι σοφός, καλός, δίκαιος κ.λπ., δεν είναι άμεση, δεν είναι ταυτόσημη με το Είναι του ανθρώπου, αλλά είναι μια αναγκαιότητα διαμεσοληθμένη από την αυτοσυνείδησή του, από τη δραστηριότητα της σκέψης. Υποκείμενο, *ον*, είμαι εγώ, υπάρχω, ασχέτως αν είμαι σοφός ή άσοφος, καλός ή κακός. Το να υπάρχει είναι για τον άνθρωπο το πρώτο, το βασικό *ον* στην παράστασή του, η προϋπόθεση των κατηγορημάτων. Ως εκ τούτου χαρίζει τα κατηγορήματα, αλλά η ύπαρξη του Θεού είναι γι' αυτόν μια τετελεσμένη, ανέγγιχτη, απόλυτα βέβαιη, αντικειμενική αλήθεια. Παρ' όλη αυτά όμως, αυτή η διαφορά είναι απλώς φαινομενική. Η αναγκαιότητα του υποκειμένου συνίσταται μόνο στην αναγκαιότητα του κατηγορήματος. Είσαι *ον* μόνο ως *ανθρώπινο ον*· η βεβαιότητα και η πραγματικότητα της ύπαρξής σου συνίσταται μόνο στη βεβαιότητα και την πραγματικότητα των ανθρώπινων ιδιοτήτων σου. Το *τι* είναι το υποκείμενο βρίσκεται μόνο στο κατηγορήμα· το κατηγορήμα είναι η *αλήθεια* του υποκειμένου· το υποκείμενο είναι απλώς το προσωποποιημένο, το υπάρχον κατηγορήμα. Υποκείμενο και κατηγορήμα διαφέρουν μόνο όπως η *ύπαρξη* και το *ον*. Η *άρνηση των κατηγορημάτων είναι συνεπώς η άρνηση του υποκειμένου*. Τι σου απομένει από το ανθρώπινο *ον* εάν του πάρεις τις ανθρώπινες ιδιότητες; Ακόμη και στην καθημερινή γλώσσα θέτεις κανείς τις θείες ιδιότητες, την πρόνοια, τη σοφία, την παντοδυναμία στη θέση του θείου όντος.

Η βεβαιότητα της ύπαρξης του Θεού, για την οποία έχει ειπωθεί ότι είναι για τον άνθρωπο τόσο σίγουρη, μάλιστα πολύ πιο σίγουρη απ' ό,τι η δική του ύπαρξη, εξαρτάται συνεπώς μόνο από τη βεβαιότητα της *ποιότητας* του Θεού – δεν είναι *άμεση* βεβαιότητα. Για το Χριστιανό βεβαιότητα είναι μόνο η ύπαρξη του *χριστιανικού* Θεού, για τον ειδωλολάτρη η ύπαρξη του *ειδωλολατρικού* Θεού. Ο ειδωλολάτρης δεν αμφισβητούσε την ύπαρξη του Δία, διότι δεν είχε καμία αμφιβολία για το *ον* του Δία, διότι δεν μπορούσε να φανταστεί το Θεό με καμία άλλη ποιότητα, διότι γι' αυτόν αυτή η ποιότητα ήταν μια βεβαιότητα, μια θεία αλήθεια. Η αλήθεια του κατηγορήματος είναι αποκλειστικά η *εγγύηση της ύπαρξης*.

Αυτό που ο άνθρωπος παριστάνει ως *αληθινό* το παριστάνει άμεσα ως *πραγματικό*, διότι γι' αυτόν αρχικά είναι *αληθινό* μόνο ό,τι είναι *πραγματικό* – αληθινό σε αντίθεση προς το απλώς παριστάμενο, το ονειρεμένο, το φανταστικό. Η έννοια του *Είναι*, της *ύπαρξης*, είναι η *πρώτη*, η *πρωταρχική έννοια της αλήθειας*. Η: αρχικά ο άνθρωπος εξαρτά την αλήθεια από την ύπαρξη, και μόνο αργότερα την ύπαρξη από την αλήθεια. Ο Θεός είναι λοιπόν η ουσία του ανθρώπου, θεωρούμενη ως η υπέρτατη αλήθεια· το Θεό όμως ή, πράγμα που είναι το ίδιο, τη θρησκεία, τόσο διαφορετική όσο διαφορετική είναι η *προσδιοριστικότητα* στην οποία ο άνθρωπος συλλαμβάνει αυτή την ουσία του, τη θεωρεί ως υπέρτατο *ον*. Αυτή η *προσδιοριστικότητα* συνεπώς, στην οποία ο άνθρωπος σκέφτεται το Θεό, είναι γι' αυτόν η *αλήθεια*, και ακριβώς γι' αυτόν το λόγο είναι ταυτόχρονα η *ανώτατη ύπαρξη* ή, πολύ περισσότερο, η *ύπαρξη και μόνο*· διότι μόνο η ανώτατη ύπαρξη *είναι* ουσιαστικά ύπαρξη

και αξίζει αυτό το όνομα. Ο Θεός είναι γι' αυτόν το λόγο ένα *υπάρχον*, ένα *πραγματικό ον*, για τον οποίο είναι *αυτό το συγκεκριμένο ον*· διότι η ποιότητα ή η προσδιοριστικότητα του Θεού δεν είναι τίποτε άλλο από την *ουσιώδη ποιότητα* του ίδιου του ανθρώπου, συνεπώς ο συγκεκριμένος άνθρωπος *είναι απλώς αυτό που είναι*, έχει απλώς την *ύπαρξή του*, την *πραγματικότητά του* στην προσδιοριστικότητά του. Δεν μπορεί κανείς να πάρει από τον Έλληνα τις ελληνικές ιδιότητες χωρίς να του πάρει την ύπαρξή του. Βεβαίως, συνεπάγεται ότι για μια συγκεκριμένη θρησκεία, δηλαδή *σχετικά*, η βεβαιότητα για την ύπαρξη του Θεού είναι *άμεση*· διότι όσο αναυθαίρετα, όσο αναγκαστικά ήταν Έλληνας ο Έλληνας, τόσο αναγκαία ήταν και οι θεοί του ελληνικά όντα, τόσο αναγκαία πραγματικά υπάρχοντα όντα. Η θρησκεία είναι η ταυτόσημη με την ουσία του ανθρώπου εποπτεία της ουσίας του κόσμου και του ανθρώπου. Ο άνθρωπος δεν στέκει όμως πάνω από την ουσιώδη εποπτεία του, αλλά *αυτή στέκει πάνω από αυτόν*· αυτή τον εμψυχώνει, τον προσδιορίζει, κυριαρχεί επ' αυτού. Ως εκ τούτου εκπίπτει η αναγκαιότητα να αποδειχτεί, να διαμεσολαβηθεί το ον ή η ποιότητα με την ύπαρξη, η δυνατότητα αμφιβολίας. Μόνο αυτό που *διαχωρίζω* από την *ουσία* μου είναι για εμένα κάτι *αμφίβολο*. Πώς θα μπορούσα λοιπόν να αμφιβάλω για το Θεό, ο οποίος είναι η ουσία μου; Το να αμφισβητώ το Θεό μου σημαίνει να αμφισβητώ τον εαυτό μου. Μόνο εκεί όπου ο Θεός νοείται αφηρημένα, εκεί όπου τα κατηγορήματά του είναι μεσολαβημένα από φιλοσοφική αφαίρεση, προκύπτει η διαφορά ή ο διαχωρισμός μεταξύ υποκειμένου και κατηγορήματος, ύπαρξης και όντος – προκύπτει η επίφαση ότι η ύπαρξη ή το υποκείμενο είναι κάτι *άλλο* από το κατηγορήμα, κάτι *άμεσο*, αναμφισβήτητο, σε διαφορά από το αμφισβητούμενο κατηγορήμα. Αλλά είναι μόνο μια επίφαση. Ένας Θεός που έχει *αφηρημένα κατηγορήματα* έχει επίσης και μια *αφηρημένη ύπαρξη*. *Η ύπαρξη, το Είναι είναι τόσο διαφορετικό, όσο διαφορετική είναι και η ποιότητα.*

Η ταυτότητα του υποκειμένου και του κατηγορήματος φωτίζεται με σαφήνεια από την εξελικτική πορεία της θρησκείας, η οποία είναι ταυτόσημη με την εξελικτική πορεία της ανθρώπινης καλλιέργειας. Όσο προσιδιάζει στον άνθρωπο το κατηγορήμα ενός απλού φυσικού ανθρώπου, τόσο είναι και ο θεός του ένας απλός φυσικός θεός. Όπου ο άνθρωπος κλείνεται σε οικίες, εκεί κλείνει και τους θεούς του σε ναούς. Ο ναός είναι μόνο ένα φαινόμενο της αξίας την οποία ο άνθρωπος θέτει σε όμορφα κτίρια. Οι ναοί προς τιμήν της θρησκείας είναι στ' αλήθεια ναοί προς *τιμήν της αρχιτεκτονικής*. Με την ανόρθωση του ανθρώπου από την κατάσταση της ωμότητας και της αγριότητας στην καλλιέργεια, με τη διαφοροποίηση μεταξύ *αυτού που προσήκει* και αυτού που *δεν προσήκει στον άνθρωπο*, γεννιέται ταυτόχρονα και η διαφορά μεταξύ αυτού που προσήκει και αυτού που δεν προσήκει στο Θεό. Ο Θεός είναι η έννοια της μεγαλειότητας, της υπέρτατης αξιοπρέπειας, το θρησκευτικό αίσθημα είναι το ανώτατο αίσθημα της ευπρέπειας. Μόνο οι κατοπινοί μορφωμένοι καλλιτέχνες της Ελλάδας ενσάρκωναν στα αγάλματα των θεών τις έννοιες της αξιοπρέπειας, του ψυχικού μεγέθους, της ακίνητης ηρεμίας και ευθυμίας. Αλλά γιατί ήταν γι' αυτούς οι συγκεκριμένες ιδιότητες κατηγορήματα του Θεού; Διότι αυτές οι ίδιες ίσχυαν γι' αυτούς *καθ' εαυτές ως θεότητες*. Γιατί απέκλειαν όλες τις ενάντιες και ποταπές αψιθυμίες; Ακριβώς επειδή

τις γνώριζαν ως κάτι απρεπές, αναξιοπρεπές, απάνθρωπο, συνεπώς μη θείο. Οι ομηρικοί θεοί τρώνε και πίνουν – αυτό σημαίνει: η βρώση και η πόση είναι θείες απολαύσεις. Η σωματική ρώμη είναι μια ιδιότητα των ομηρικών θεών: Ο Δίας είναι ο ισχυρότερος των θεών. Γιατί; Διότι η σωματική ρώμη ίσχυε *καθ' εαυτή και δι' εαυτή* ως κάτι εξάισιο, θείο. Η αρετή του πολεμιστή ήταν για τους αρχαίους Γερμανούς η ανώτατη αρετή· γι' αυτόν το λόγο όμως ήταν και ο ανώτατος θεός τους ο πολεμικός θεός: ο Όντιν – ο πόλεμος ήταν «ο *αρχέγονος νόμος* ή ο αρχαιότερος νόμος». Όχι η ιδιότητα της θεότητας, αλλά η *θεικότητα* ή η *θεότητα* της ιδιότητας είναι το *πρώτο* αληθινό θείο ον. Άρα αυτό που μέχρι τώρα για τη θεολογία και τη φιλοσοφία ίσχυε ως Θεός, ως το Απόλυτο, το ουσιώδες, *δεν είναι* ο Θεός· αυτό όμως που γι' αυτές *δεν* ίσχυε ως Θεός, αυτό ακριβώς είναι Θεός – δηλαδή η *ιδιότητα*, η *ποιότητα*, η *προσδιοριστικότητα*, η *πραγματικότητα εν γένει*. Ένας αληθινός αθεϊστής, δηλαδή ένας αθεϊστής με τη συνηθισμένη έννοια, είναι κατά συνέπεια μόνο εκείνος για τον οποίο τα κατηγορήματα του θείου όντος, όπως φέρ' ειπείν η αγάπη, η σοφία, η δικαιοσύνη, *δεν είναι* τίποτε, όχι όμως εκείνος για τον οποίο μόνο το υποκείμενο αυτών των κατηγορημάτων είναι ένα τίποτε. Άλλωστε η άρνηση του υποκειμένου επ' ουδενί *δεν είναι* επίσης κατ' ανάγκην και άρνηση των κατηγορημάτων καθ' εαυτά. Τα κατηγορήματα έχουν *ιδία, αυτοτελή σημασία*· μέσα από το περιεχόμενό τους επιβάλλουν στον άνθρωπο την αναγνώρισή τους· του αποδεικνύονται μέσω αυτών των ιδίων ως αληθινά· δραστηριοποιούν, *γεννούν* εαυτά. Η καλοσύνη, η δικαιοσύνη, η σοφία *δεν είναι* χίμαιρες επειδή η ύπαρξη του Θεού είναι μια χίμαιρα, ούτε είναι αλήθειες επειδή αυτή είναι μια αλήθεια. Η έννοια του Θεού εξαρτάται από την έννοια της δικαιοσύνης, της καλοσύνης, της σοφίας – ένας Θεός ο οποίος *δεν είναι* καλός, *δεν είναι* δίκαιος, *δεν είναι* σοφός *δεν είναι* Θεός – αλλά *δεν ισχύει* το αντίστροφο. Μια ποιότητα *δεν είναι* θεία επειδή την έχει ο Θεός, αλλά ο Θεός την έχει επειδή αυτή καθ' εαυτή και δι' εαυτή είναι θεία, διότι ο Θεός χωρίς αυτή θα ήταν ένα *ελλειπές* ον. Η δικαιοσύνη, η σοφία, *εν γένει* κάθε προσδιορισμός ο οποίος αποτελεί τη θεικότητα του Θεού καθορίζεται και γινώσκεται *από τον ίδιο τον εαυτό του*, αλλά ο Θεός *μέσα από τον προσδιορισμό*, την ποιότητα· μόνο στην περίπτωση όπου νοώ το Θεό και τη δικαιοσύνη ως το αυτό, όπου νοώ το Θεό άμεσα ως *την πραγματικότητα της ιδέας της δικαιοσύνης* ή κάποιας άλλης ποιότητας, προσδιορίζω το Θεό μέσα από τον ίδιο. Όταν όμως ο Θεός ως το υποκείμενο είναι το *προσδιορισμένο*, η ποιότητα, αλλά το κατηγορημα είναι το *προσδιοριστικό*, τότε οφείλεται αληθινά στο κατηγορημα και όχι στο υποκείμενο ο βαθμός του *πρώτου* όντος, ο βαθμός της θεότητας.

Μόνο όταν περισσότερες, αντιφάσκουσες μάλιστα ιδιότητες ενώνονται σε ένα ον και αυτό το ον συλλαμβάνεται ως *εμπρόσωπο*, όταν δηλαδή τονίζεται ιδιαίτερα η προσωπικότητα, μόνο εκεί ξενά κανείς την προέλευση της θρησκείας, ξενά ότι αυτό που στην παράσταση του αναστοχασμού είναι ένα κατηγορημα διακριτό ή ξεχωριστό από το υποκείμενο ήταν *αρχικά* το *αληθινό υποκείμενο*. Έτσι, θεοποιούσαν οι Ρωμαίοι και οι Έλληνες συμβεβηκότα ως υποστάσεις, αρετές, θυμικές καταστάσεις, αφιθυμίες ως αυτοδύναμα όντα. Ο άνθρωπος, ιδιαίτερα ο θρήσκος, είναι για τον εαυτό του το μέτρο όλων των

πραγμάτων, κάθε πραγματικότητας. Αυτό που εντυπωσιάζει τον άνθρωπο, αυτό που πάντα ασκεί μια *ιδιαιτέρη* εντύπωση στο θυμικό του –έστω και αν πρόκειται για έναν αξιοπερίεργο, ανεξήγητο ήχο ή τόνο– το εξαντικειμενικεύει ως ένα ιδιαίτερο, ως ένα θείο ον. Η θρησκεία περιλαμβάνει *όλα τα αντικείμενα* του κόσμου· οποιοδήποτε πράγμα υπήρξε αντικείμενο θρησκευτικής λατρείας· *στην ουσία και στη συνείδηση της θρησκείας δεν υπάρχει τίποτε άλλο από αυτό που εν γένει βρίσκεται στην ουσία και στη συνείδηση του ανθρώπου για τον εαυτό του και για τον κόσμο*. Η θρησκεία δεν έχει κανένα δικό της, *ιδιαιτέρο περιεχόμενο*. Ακόμη και τα αισθήματα του φόβου και του τρόμου είχαν στη Ρώμη το ναό τους. Ακόμη και οι Χριστιανοί καθιστούσαν όντα τα θυμικά φαινόμενα, τα αισθήματά τους ποιότητες των πραγμάτων, τις απιθυμίες που τους κυριαρχούσαν κοσμοκυρίαρχες δυνάμεις, κοντολογίς τις ιδιότητες της δικής τους, είτε γνωστής είτε άγνωστης, ουσίας *αυτοτελή όντα*. Οι διάβολοι, τα ξωτικά, οι μάγισσες, τα φαντάσματα, οι άγγελοι ήταν ιερές αλήθειες όσο διάστημα το θρησκευτικό θυμικό κυριαρχούσε αδιάρρηκτο, αδιαίρετο την ανθρωπότητα.

Για να αποδιώξει κανείς την ενότητα των θείων και των ανθρώπινων κατηγορημάτων, ώστε να αποδιώξει την ενότητα του θείου και του ανθρώπινου όντος από το μυαλό του, προσφεύγει στην παράσταση κατά την οποία ο Θεός ως άπειρο ον είναι μια *άπειρη πληθώρα διάφορων κατηγορημάτων*, εκ των οποίων εμείς εδώ γνωρίζουμε μόνο *ορισμένα*, και μάλιστα εκείνα που είναι *ανάλογα* ή *όμοια* με εμάς, ενώ τα άλλα, σύμφωνα με τα οποία ο Θεός είναι ένα τελείως διαφορετικό ον από ένα ανθρώπινο ή παρόμοιο με τον άνθρωπο, τα γνωρίζουμε μόνο στο μέλλον, δηλαδή στο Επέκεινα. Αλλά μια άπειρη πληθώρα ή ένα πλήθος κατηγορημάτων τα οποία είναι *πραγματικά διαφορετικά*, τόσο διαφορετικά ώστε με το ένα δεν γινώσκεται και δεν τίθεται άμεσα επίσης το άλλο, πραγματοποιείται και επιβεβαιώνεται μόνο σε μια άπειρη πληθώρα ή σε ένα πλήθος *διαφορετικών όντων ή ατόμων*. Έτσι, το ανθρώπινο ον είναι ένας άπειρος πλούτος διαφορετικών κατηγορημάτων, αλλά ακριβώς γι' αυτόν το λόγο ένας άπειρος πλούτος διαφορετικών ατόμων. Κάθε νέος άνθρωπος είναι ταυτόχρονα ένα νέο κατηγορημα, ένα νέο ταλέντο της ανθρωπότητας. Όσοι άνθρωποι υπάρχουν, τόσες δυνάμεις, τόσες ιδιότητες έχει η ανθρωπότητα. Η ίδια δύναμη που υπάρχει σε όλους υπάρχει σαφώς και σε κάθε μεμονωμένο [άτομο], προσδιορισμένη όμως και διαμορφωμένη με τέτοιο τρόπο, ώστε εμφανίζεται ως μία ίδια, ως μία νέα δύναμη. Το μουσικό της ανεξάντλητης πληθώρας των θείων προσδιορισμών δεν είναι συνεπώς τίποτε άλλο από το μουσικό του ανθρώπινου όντος ως ενός *απείρως διαφοροποιημένου, απείρως προσδιορίσιμου*, αλλά ακριβώς γι' αυτόν το λόγο *αισθητηριακού όντος*. Μόνο *στην αισθητηριακότητα, μόνο στο χώρο και το χρόνο* έχει θέση ένα ον άπειρο, *πραγματικά* άπειρο, έμπηο προσδιορισμών. Εκεί όπου υπάρχουν αληθινά *διαφορετικά κατηγορήματα* υπάρχουν *διαφορετικοί χρόνοι*. Αυτός ο άνθρωπος είναι ένας έξοχος μουσικός, ένας έξοχος συγγραφέας, ένας έξοχος γιατρός· αλλά δεν μπορεί ταυτόχρονα να παίζει μουσική, να γράφει και να γιατρεύει. Όχι η εγγειανή διαλεκτική – ο χρόνος είναι το μέσο ένωσης αντιθέσεων, αντιφάσεων σε ένα και το αυτό ον. Συνδεόμενη όμως με την έννοια του Θεού, διαφοροποιή-

μένη και διαχωρισμένη από την ουσία του ανθρώπου, η άπειρη πολλαπλότητα των διάφορων κατηγορημάτων είναι μια παράσταση *χωρίς πραγματικότητα* – μια *απλή φαντασίωση*–, η *παράσταση της αισθητηριακότητας, αλλά χωρίς τους ουσιώδεις όρους, χωρίς την αλήθεια της αισθητηριακότητας* – μια παράσταση η οποία βρίσκεται σε άμεση αντίφαση με το θείο ον ως ένα πνευματικό, δηλαδή ένα *αφηρημένο, απλό, μοναδικό ον*· διότι τα κατηγορήματα του Θεού έχουν ακριβώς τέτοια ιδιοσυγκρασία, ώστε με το *ένα* έχω ταυτόχρονα *όλα τα άλλα*, διότι δεν υπάρχει *καμία πραγματική διαφορά* μεταξύ τους. Εάν λοιπόν δεν έχω με τα ενεστώτα κατηγορήματα και τα μελλοντικά, εάν δεν έχω στον ενεστώτα Θεό τον μελλοντικό, τότε δεν έχω και στον μελλοντικό Θεό τον ενεστώτα, αλλά έχω *δύο διαφορετικά όντα*¹¹. Αλλά ακριβώς αυτή η διαφορά αντιφάσκει προς τη μοναδικότητα, την ενότητα και την απλότητα του Θεού. Γιατί είναι *αυτό* το κατηγορήμα ένα κατηγορήμα του Θεού; Διότι είναι θείας φύσης, δηλαδή διότι δεν εκφράζει κανένα όριο, καμία έλλειψη. Γιατί συμβαίνει το ίδιο με άλλα κατηγορήματα; Διότι, όσο διαφορετικά και αν είναι καθ' εαυτά, συμφωνούν στο ότι εκφράζουν και αυτά επίσης εντέλεια, απεριοριστικότητα. Γι' αυτόν το λόγο μπορώ να φανταστώ *αναρίθμητα* κατηγορήματα του Θεού, διότι *όλα* συμφωνούν στην αφηρημένη έννοια του Θεού, πρέπει να έχουν κοινό εκείνο το στοιχείο το οποίο καθιστά κάθε *μεμονωμένο κατηγορήμα* ένα θείο κατηγορήμα. Έτσι είναι στον Spinoza. Μιλά για άπειρα κατηγορήματα της θείας υπόστασης, αλλά εκτός από τη νόηση και την έκταση δεν αναφέρει κανένα. Γιατί; Διότι είναι τελείως αδιάφορο να τα γνωρίζει κανείς, διότι είναι *καθ' εαυτά αδιάφορα, περιττά*, διότι με όλα αυτά τα αναρίθμητα πολλά κατηγορήματα θα έλεγα και πάλι *το ίδιο* που λέω με αυτά τα δύο, τη νόηση και την έκταση. Γιατί είναι η νόηση κατηγορήμα της υπόστασης; Διότι, σύμφωνα με τον Spinoza, νοείται μέσω της ίδιας, διότι εκφράζει κάτι αδιαίρετο, πλήρες, άπειρο. Γιατί η έκταση, η ύλη; Διότι εκφράζει το ίδιο σε σχέση με την ίδια. Άρα η υπόσταση *μπορεί* να έχει απροσδιόριστα πολλά κατηγορήματα, επειδή τα καθιστά κατηγορήματα της υπόστασης όχι η προσδιοριστικότητα, η διαφορά, αλλά η μη διαφορά, η ομοιότητα. Ή, πολύ περισσότερο: η υπόσταση έχει *μόνο γι' αυτόν το λόγο αναρίθμητα πολλά* κατηγορήματα *επειδή* αυτή, ναι, επειδή αυτή –τι περιέργο!– *δεν* έχει ουσιαστικά κανένα κατηγορήμα, δηλαδή *κανένα συγκεκριμένο, πραγματικό* κατηγορήμα. Το *απροσδιόριστο Ένα της νόησης συμπληρώνεται* από την *απροσδιόριστη Πολλαπλότητα της φαντασίας*. Επειδή το κατηγορήμα δεν είναι *Multum*, είναι *Multa*. Στ' αλήθεια τα *θετικά* κατηγορήματα είναι: νόηση και έκταση. Με αυτά τα δύο έχουν ειπωθεί απείρως περισσότερα πράγματα απ' ό,τι με τα ανώνυμα αναρίθμητα κατηγορήματα· διότι εκφράζεται κάτι *συγκεκριμένο*· με αυτά γνωρίζω *κάτι*. Αλλά η υπόσταση είναι εξαιρετικά *αδιάφορη*, εξαιρετικά *απαθής*, για να μπορέσει να ενθουσιαστεί και να αποφασίσει *για κάτι*· για να μην είναι *κάτι*, είναι *καλύτερα τίποτε*.

11. Για τη θρησκευτική πίστη δεν υπάρχει μεταξύ του ενεστώτα και του μελλοντικού Θεού καμία άλλη διαφορά από το ότι ο μὲν είναι αντικείμενο της πίστης, της παράστασης, της φαντασίας, και ο δε είναι αντικείμενο της άμεσης, δηλαδή της προσωπικής αισθητηριακής εποπτείας. Εδώ και εκεί είναι ο ίδιος, εκεί όμως ασφώς, εδώ με σαφήνεια.

Εάν όμως αποδειχτεί ότι αυτό που είναι το υποκείμενο ή το ον συνίσταται απλώς στους *προσδιορισμούς* του, δηλαδή ότι το κατηγορήμα είναι το αληθινό υποκείμενο, τότε αποδεικνύεται ότι, εάν τα θεία κατηγορήματα είναι προσδιορισμοί του ανθρώπινου όντος, τότε και το υποκείμενό τους είναι *ανθρώπινης ουσίας*. Ωστόσο, τα θεία κατηγορήματα είναι αφενός γενικά, αφετέρου εμπρόσωπα. Τα γενικά είναι τα μεταφυσικά, αλλά αυτά χρησιμεύουν στη θρησκεία μόνο ως το πιο εξωτερικό σημείο σύνδεσης ή ως θεμέλιο· δεν είναι οι *χαρακτηριστικοί προσδιορισμοί* της θρησκείας. Μόνο τα *εμπρόσωπα* κατηγορήματα είναι εκείνα που θεμελιώνουν την ουσία της θρησκείας, στα οποία αντικείμενο είναι το θείο ον της θρησκείας. Τέτοια κατηγορήματα είναι, για παράδειγμα, ότι ο Θεός είναι πρόσωπο, ότι είναι ο ηθικός νομοθέτης, ο Πατέρας των ανθρώπων, ο Άγιος, ο Δίκαιος, ο Καλός, ο Φιλεύσπλαχνος. Γίνεται όμως σαφές από αυτούς και από άλλους προσδιορισμούς, ή τουλάχιστον θα γίνει σαφές στην πορεία, ότι αυτοί, ιδιαίτερα ως *εμπρόσωποι* προσδιορισμοί, είναι καθαρά ανθρώπινοι προσδιορισμοί και ότι συνεπώς ο άνθρωπος στη θρησκεία με τη συμπεριφορά του προς το Θεό συμπεριφέρεται *προς τη δική του ουσία*, διότι για τη θρησκεία αυτά τα κατηγορήματα *δεν είναι παραστάσεις*, *δεν είναι εικόνες* τις οποίες δημιουργεί ο άνθρωπος για το Θεό διαφορετικές από αυτό που είναι καθ' εαυτόν ο Θεός, αλλά είναι αλήθειες, πράγματα, πραγματικότητες. Η θρησκεία δεν γνωρίζει τίποτε περί ανθρωπομορφισμών: οι ανθρωπομορφισμοί *δεν είναι* γι' αυτήν ανθρωπομορφισμοί. Η ουσία της θρησκείας έγκειται ακριβώς στο ότι γι' αυτήν οι προσδιορισμοί αυτοί εκφράζουν την ουσία του Θεού. Μόνο η διάνοια η οποία στοχάζεται επί της θρησκείας και καθώς την υπερασπίζεται *την απαρνείται ενώπιόν της* είναι εκείνη που δηλώνει τους προσδιορισμούς ως εικόνες. Αλλά για τη θρησκεία ο Θεός είναι *πραγματικός* Πατέρας, *πραγματική* αγάπη και φιλεύσπλαχνία, διότι είναι γι' αυτήν ένα πραγματικό, ένα ζωντανό, ένα εμπρόσωπο ον· οι αληθινοί προσδιορισμοί του είναι συνεπώς επίσης ζωντανοί, εμπρόσωποι προσδιορισμοί. Μάλιστα, ακριβώς οι αντίστοιχοι προσδιορισμοί είναι εκείνοι που δίνουν τη μεγαλύτερη ώθηση στη διάνοια, τους οποίους και αυτή αρνείται στον αναστοχασμό επί της θρησκείας. Υποκειμενικά η θρησκεία είναι αψιθυμία· κατ' ανάγκη λοιπόν η αψιθυμία θα είναι γι' αυτήν και αντικειμενικά ένας φορέας θείας ουσίας. Ακόμη και η οργή δεν είναι γι' αυτήν μια αψιθυμία ανάξια του Θεού, εφόσον αυτή η οργή δεν έχει ως βάση κάτι κακό.

Θα πρέπει όμως αμέσως να παρατηρήσουμε εδώ ουσιαστικά –και αυτό το φαινόμενο είναι ένα από τα πιο αξιοπερίεργα, που χαρακτηρίζει την εσωτερική ουσία της θρησκείας – ότι, όσο πιο ανθρώπινος είναι ο Θεός ως προς την *ουσία* του, τόσο μεγαλύτερη είναι *φαινομενικά* η διαφορά μεταξύ αυτού και του ανθρώπου, δηλαδή τόσο περισσότερο ο *αναστοχασμός επί της θρησκείας*, η *θεολογία αρνείται την ταυτότητα*, την ενότητα του θείου και του ανθρώπινου όντος, και τόσο περισσότερο υποβιβάζεται το Ανθρώπινο, όπως είναι *ως τέτοιο* για τον άνθρωπο *αντικείμενο της συνείδησής του*¹². Αυτό συμ-

12. «Όσο μεγάλη και αν μπορεί να vonθεί η ομοιότητα μεταξύ του δημιουργού και του δημιουργήματος, η ανομοιότητα μεταξύ τους θα πρέπει να vonθεί ως ακόμη μεγαλύτερη»· *Later. Conc. can. 2. (Summa omn. Conc. Carranza, Antw. 1559, σ. 526.)* – Η τελευταία διαφο-

βαίνει: επειδή το ουσιώδες στην εποπτεία ή στον προσδιορισμό του θείου όντος είναι αποκλειστικά τα ανθρώπινο, έτσι η εποπτεία του ανθρώπου, όπως αυτός είναι αντικείμενο της συνείδησης, μπορεί να είναι μόνο *αρνητική, μισάνθρωπη*. Για να πλουτίσει το Θεό, ο άνθρωπος πρέπει να φτωχύνει για να είναι τα πάντα ο Θεός, πρέπει ο άνθρωπος να είναι τίποτε. Δεν χρειάζεται όμως να είναι τίποτε *για τον ίδιο τον εαυτό του*, διότι αυτά που αφαιρεί από τον εαυτό του δεν χάνονται στο Θεό, αλλά συντηρούνται. Ο άνθρωπος έχει *την ουσία του* στο Θεό, πώς θα μπορούσε λοιπόν να την έχει εντός του και για τον ίδιο; Γιατί θα ήταν αναγκαίο να θέσει κανείς το ίδιο πράγμα δύο φορές, να το έχει δύο φορές; Αυτό που στερείται ο άνθρωπος, αυτό που ο ίδιος καθ' εαυτόν εγκαταλείπει, το απολαμβάνει άλλωστε σε τόσο ασύγκριτα ανώτερο και πλουσιότερο βαθμό στο Θεό.

Οι μοναχοί αφιέρωναν την αγνότητα στο θείο ον, καταπνίξαν τη σεξουαλικότητα καθ' εαυτήν, αλλά αντ' αυτού είχαν στον ουρανό, στο Θεό, στην Παρθένο Μαρία την εικόνα της γυναίκας – μια εικόνα του έρωτα. Τόσο περισσότερο μπορούσαν να στερούνται την πραγματική γυναίκα, όσο περισσότερο μια ιδεατή, μια αναπαριστάμενη γυναίκα ήταν το αντικείμενο πραγματικού έρωτα. Όσο μεγαλύτερη σημασία έθεταν στον αφανισμό της αισθητηριακότητας, τόσο μεγαλύτερη σημασία είχε γι' αυτούς η ουράνια Παρθένος: ετίθετο γι' αυτούς ακόμη και στη θέση του Χριστού, στη θέση του Θεού. *Όσο περισσότερο καθίσταται στόχος άρνησης το αισθητηριακό, τόσο πιο αισθητηριακός είναι ο Θεός στον οποίο θυσιάζεται το αισθητηριακό.* Αυτό δηλαδή που θυσιάζει κανείς στη θεότητα – σε αυτό έχει θέσει *ιδιαιτέρη αξία*, σε αυτό *αρέσκεται ιδιαίτερα* ο Θεός. Αυτό που είναι ανώτερο με την έννοια του ανθρώπου, αυτό είναι βεβαίως ανώτερο και με την έννοια του Θεού του· αυτό που αρέσει εν γένει στον κόσμο αρέσει και στο Θεό. Οι Εβραίοι δεν θυσίαζαν στον Γιαχβέ ακάθαρτα, μιανρά ζώα, αλλά τα ζώα που είχαν γι' αυτούς την ανώτερη αξία·

* Ο Feuerbach παραπέμπει στο «Λευιτικόν» 3:11, όπου περιγράφεται η τελετουργία της θυσίας και, στη μετάφραση των Εβδομήκοντα, γίνεται λόγος για «κάρπωμα Κυρίου», για την τροφή του Θεού.

εκείνα τα οποία έτρωγαν οι ίδιοι, εκείνα ήταν και η τροφή του Θεού¹³. Εκεί λοιπόν όπου από την *άρνηση* της αισθητηριακότητας δημιουργείται ένα *ιδιαιτέρον*, μια *θεάρεστη θυσία*, εκεί ακριβώς τίθεται η *ανώτερη αξία* στην *αισθητηριακότητα*, και η εγκαταλελειμμένη αισθητηριακότητα αποκαθίσταται απρόθετα μέσα από το ότι ο Θεός μπαίνει *στη θέση του αισθητηριακού όντος* το οποίο είχε εγκαταλείψει ο άνθρωπος. Η μοναχή *νυμφεύεται* το Θεό· έχει έναν ουράνιο νυμφίο, ο μοναχός μια ουράνια νύφη. Αλλά η ουράνια Παρθένος είναι απλώς ένα χειροπιαστό φαινόμενο μιας αλήθειας γενικής, η οποία αφορά την ουσία της θρησκείας. *Ο άνθρωπος καταφάσκει στο Θεό*

ρά μεταξύ του ανθρώπου και του Θεού, του περατού και του άπειρου όντος εν γένει, στην οποία ανέρχεται η θρησκευτική-θεωρησιακή φαντασία, είναι η διαφορά μεταξύ *Κάτι* και *Μηδενός*, *Ens* και *Non-Ens*: διότι μόνο στο Μηδέν αίρεται κάθε κοινότητα με όλα τα άλλα όντα.

13. *Cibus Dei. Λευιτικόν 3:11.**

* Ο Άνσελμος του Καντέρμπουρν (1033-1109) θεωρείται ιδρυτής του σχολαστικισμού. Υπεράσπιζε την πρωτοκαθεδρία της πίστης απέναντι στο Λόγο, αλλά και την αποστολή της επιστήμης να μεσολαβήσει στοχαστικά στο περιεχόμενο της πίστης. Απέκτησε μεγάλη επιρροή, ιδιαίτερα με τη λεγόμενη οντολογική απόδειξη της ύπαρξης του Θεού, την οποία πρώτος διατύπωσε στο έργο του «Proslogium». Το έργο του Άνσελμου δημοσιεύτηκαν πρώτη φορά στη Νυρεμβέργη το 1491 και το 1494, και έκοτε στο Παρίσι (κρυφώς από το 1675 και εξής).

αυτό που αρνείται στον ίδιο τον εαυτό του¹⁴. Η θρησκεία αφαιρεί από τον άνθρωπο, από τον κόσμο· αλλή μπορεί να αφαιρέσει μόνο είτε από τις πραγματικές είτε από τις υποτιθέμενες ελλείψεις και από τα όρια, από το μηδαμινό, όχι από την ουσία, όχι από το θετικό του κόσμου και της ανθρωπότητας· πρέπει συνεπώς να επαναπροσλάβει στην αφαίρεση και στην άρνηση αυτό από το οποίο αφαιρέσε ή πιστεύει ότι έχει αφαιρέσει. Και έτσι θέτει πραγματικά η θρησκεία όλα όσα έχει συνειδητά αρνηθεί – υπό την προϋπόθεση βέβαια ότι αυτό που έχει αρνηθεί είναι κάτι καθ' εαυτό ουσιώδες, αληθινό, συνεπώς κάτι που δεν μπορεί να αρνηθεί – ασυνείδητα και πάλι στο Θεό. Ο άνθρωπος απαρνείται έτσι στη θρησκεία το Λόγο του: δεν γνωρίζει τίποτε εξ ιδίων για το Θεό, οι σκέψεις του είναι μόνο εγκόσμιες, γήινες· μπορεί μόνο να πιστεύει αυτό που του αποκαλύπτει ο Θεός. Αντ' αυτού όμως οι σκέψεις του Θεού είναι ανθρώπινες, γήινες σκέψεις· έχει, όπως και

ο άνθρωπος, σχέδια στο μυαλό του· προσαρμόζεται ανάλογα με τις συνθήκες και τις διανοητικές δυνάμεις των ανθρώπων, όπως ένας δάσκαλος προσαρμόζεται στην αντιληπτική ικανότητα των μαθητών του· υπολογίζει ακριβώς το αποτέλεσμα των δωρεών και των Αποκαλύψεών του· παρατηρεί τον άνθρωπο σε κάθε πράξη και ενέργειά του· γνωρίζει τα πάντα – ακόμη και το πιο γήινο, το πιο χυδαίο, το πιο άσχημο. Εν ολίγοις, ο άνθρωπος αρνείται απέναντι στο Θεό τη γνώση του, τη σκέψη του, για να θέσει στο Θεό τη γνώση του, τη σκέψη του. Ο άνθρωπος εγκαταλείπει το πρόσωπό του, αλλή αντ' αυτού ο Θεός, το παντοδύναμο, το απεριόριστο ον, είναι γι' αυτόν ένα εμπρόσωπο ον· αρνείται την ανθρώπινη τιμή, το ανθρώπινο Εγώ· αντ' αυτού όμως ο Θεός είναι γι' αυτόν ένα εγωκεντρικό, εγωιστικό ον, το οποίο στα πάντα αναζητά μόνο τον εαυτό του, μόνο την τιμή του, το δικό του όφελος, ο Θεός είναι ακριβώς η αυτοϊκανοποίηση του ιδίου εγωκεντρισμού ο οποίος διάκειται δυσμενώς απέναντι σε οτιδήποτε άλλο, ο Θεός είναι η αυτοαπόθλαυση του εγωισμού¹⁵. Η θρησκεία αρνείται επιπλέον το Καλό ως στοιχείο της ιδιουσγκρασίας του ανθρώπινου όντος: ο άνθρωπος

14. «Όποιος δηλαδή» λέει, φέρ' ειπείν, ο Anselmus* «περιφρονεί εαυτόν, αυτός κερδίζει σεβασμό στο Θεό. Όποιος δεν αρέσει στον εαυτό του αρέσει στο Θεό. Έσο λοιπόν μικρός προ των οφθαλμών σου, ώστε να είσαι μεγάλος προ των οφθαλμών του Θεού· διότι θα χάρεις τόσο μεγαλύτερης εκτίμησής στο Θεό, όσο πιο περιφρονημένος είσαι από τους ανθρώπους» (Anselmi Opp., Parisiis 1721, σ. 191.)

15. «Ο Θεός μπορεί να αγαπήσει μόνο τον εαυτό του, μπορεί να σκεφτεί μόνο τον εαυτό του, μπορεί να εργαστεί μόνο για τον εαυτό του. Δημιουργώντας τον άνθρωπο ο Θεός αναζητά το δικό του όφελος, τη δική του δόξα» κ.λπ. Πρβλ. [L. Feuerbach] P. Bayle. *Μια συμβολή στην ιστορία της φιλοσοφίας και της ανθρωπότητας* [1838].

είναι κακός, διεφθαρμένος, ανίκανος για το Καλό· αντ' αυτού ο Θεός είναι μόνο καλός, ο Θεός είναι το καλό ον. Διατυπώνεται η ουσιώδης απαίτηση ότι το Καλό αποτελεί ως Θεός αντικείμενο για τον άνθρωπο· δεν δηλώνεται όμως έτσι το Καλό ως ένας ουσιώδης προσδιορισμός του ανθρώπου; Όταν είμαι απολύτως, δηλαδή εκ φύσεως, εκ της ουσίας μου κακός, ανίερος, πώς μπορεί το Ιερό, το Καλό να είναι αντικείμενο για εμένα; Αδιάφορο δε εάν αυτό το αντικείμενο μου έχει δοθεί έξωθεν ή έσωθεν. Όταν η καρδιά μου είναι κακή, όταν η διάνοιά μου είναι διεφθαρμένη, πώς μπορώ να προσλάβω και να αισθανθώ κάτι ιερό ως ιερό, κάτι καλό ως καλό; Πώς μπορώ να προσλάβω μια ζωγραφιά ως ωραία όταν η ψυχή μου είναι μια αισθητική ασχήμια; Ακόμη και αν δεν είμαι ο ίδιος ζωγράφος, ακόμη και αν δεν έχω τη δύναμη να παράγω εξ ιδίων κάτι ωραίο, εντούτοις έχω αισθητική αίσθηση, αισθητική διάνοια, καθώς προσλαμβάνω κάτι ωραίο έξω από εμένα. Το Καλό είτε δεν υφίσταται καθόλου για τον άνθρωπο είτε, εάν υφίσταται γι' αυτόν, τότε αποκαλύπτεται με αυτό στον άνθρωπο η ιερότητα και η καλοσύνη της ανθρώπινης ουσίας. Αυτό που πολύ απλά είναι ενάντια στη φύση μου, αυτό με το οποίο δεν με συνδέει κανένας δεσμός κοινότητας, αυτό δεν είναι διανοητό ή αισθητό για εμένα. Το Ιερό είναι για εμένα μόνο αντίθεση στην προσωπικότητά μου, αλλήλως ενότητα με την ουσία μου είναι αντικείμενο. Το Ιερό είναι η μομφή της αμαρτωλής κατάστασής μου· αναγνωρίζω εαυτόν εντός του ως αμαρτωλό· γι' αυτό όμως μέμφομαι τον εαυτό μου, γνωρίζω τι δεν είμαι και τι οφείλω να είμαι, και ακριβώς γι' αυτόν το λόγο αυτό που μπορώ να είμαι αυτός καθ' εαυτόν, σύμφωνα με τον προσδιορισμό μου· διότι ένα Δέον χωρίς ένα Δύνασθαι είναι μια γελοία χίμαιρα, δεν συναρπάζει το θυμικό. Αλλήλως ακριβώς όταν γνωρίζω το Καλό ως προσδιορισμό μου, ως το νόμο μου, τότε γνωρίζω, είτε συνειδητά είτε ασυνειδητά, το ίδιο ως τη δική μου ουσία. Ένα *άλλο* ον, διαφορετικό ως προς τη φύση του από εμένα, δεν με αφορά διόλου. Μπορώ να αισθανθώ την αμαρτία ως αμαρτία μόνο όταν την αισθανθώ ως μια *αντίφασή μου με τον εαυτό μου, δηλαδή της προσωπικότητάς μου με την οντότητά μου*. Νοούμενο ως αντίφαση με το θείο ον ως ένα *άλλο* ον, το αίσθημα της αμαρτίας είναι ανεξήγητο, άνευ νοήματος.

Η διαφορά του Αυγουστινιανισμού από τον Πελαγιανισμό* έγκειται μόνο στο ότι ο πρώτος εκφράζει με τον *τρόπο της θρησκείας* αυτό που ο δεύτερος εκφράζει με τον *τρόπο του ορθολογισμού*. Και οι δύο ήνετο το ίδιο, και οι δύο αφιερώνουν στον άνθρωπο το Καλό – αλλήλως ο Πελαγιανισμός άμεσα, με ορθολογικό, ηθικό τρόπο, ενώ ο Αυγουστινιανισμός έμμεσα, με μυστικιστικό,

* Πρόκειται για τη διδασκαλία του Πελάγιου (περ. 360-420· το όνομά του είναι μετάφραση του κελτικού Morgan), ενός μοναχού βρετανικής ή ιρλανδικής καταγωγής που εγκαταστάθηκε στη Ρώμη το 400 και αργότερα, μαζί με το σύντροφό του Celestius, μετέβη στην Αφρική, όπου και καταδικάστηκε για αίρεση. Ο Πελάγιος απέρριπτε την αντίληψη του προπατορικού αμαρτήματος και του προορισμού, τονίζοντας την ελεύθερη βούληση του ανθρώπου και την ικανότητα για καλοσύνη. Μεταξύ άλλων, προκάλεσε την κριτική του Αυγουστίνου, ο οποίος αντιθέτως έδινε αποκλειστική έμφαση στη θεία χάριν.

δηλαδή με θρησκευτικό τρόπο.¹⁶ Διότι αυτό που δίνεται στο Θεό του ανθρώπου, αυτό δίνεται στ' αλήθεια στον ίδιο τον άνθρωπο· αυτό που ομολογεί ο άνθρωπος για το Θεό το λέει στ' αλήθεια για τον ίδιο τον εαυτό του. Ο Αυγουστινιανισμός μόνο τότε θα ήταν μια αλήθεια, και μάλιστα μια αλήθεια αντιτιθέμενη στον Πελαγιανισμό, όταν ο άνθρωπος θα είχε το Διάβολο ως Θεό του, το Διάβολο και μάλιστα με τη συνείδηση ότι είναι ο Διάβολος, εάν τον λήτρειε και τον γιόρταζε ως το υπέρτατο ον του. Όσο όμως ο άνθρωπος λήτρειει ένα καλό ον ως Θεό, τόσο αντικρίζει στο Θεό τη δική του καλή ουσία.

Αυτό που δηλώνεται με τη διδασκαλία της θεμελιώδους διαφθοράς του ανθρώπινου όντος δηλώνεται και με την ταυτόσημη διδασκαλία ότι ο άνθρωπος δεν δύναται τίποτε καλό, δηλαδή στ' αλήθεια δεν μπορεί τίποτε *ex idion*, με τη δική του δύναμη. Η άρνηση της ανθρώπινης δύναμης και δραστηριότητας μόνο τότε θα ήταν αληθινή, όταν ο άνθρωπος αρνιόταν επίσης και στο Θεό την ηθική δραστηριότητα και έλεγε, όπως ο Ανατολίτης μηδενιστής ή πανθεϊστής: Το θείο ον είναι εντελώς άβουλο και άπραγο, αδιάφορο, και δεν γνωρίζει τίποτε για τη διαφορά του Κακού και του Καλού. Όποιος όμως ορίζει το Θεό ως ένα δραστήριο ον, και μάλιστα ως ένα ηθικά δραστήριο, ως ένα ηθικά κριτικό ον, ως ένα ον το οποίο αγαπά, επιτυγχάνει, αμείβει το Καλό, τιμωρεί, απορρίπτει, καταδικάζει το Κακό, όποιος ορίζει έτσι το Θεό, αυτός μόνο φαινομενικά αρνείται την ανθρώπινη δραστηριότητα, [ενώ] στ' αλήθεια την καθιστά την ανώτερη, την πλέον πραγματική δραστηριότητα. Όποιος βάζει το Θεό να δράσει ανθρώπινα, αυτός δηλώνει την ανθρώπινη δραστηριότητα ως μια θεία δραστηριότητα· αυτός λέει: Ένας Θεός ο οποίος δεν είναι δραστήριος, και μάλιστα ηθικά ή ανθρώπινα δραστήριος, δεν είναι Θεός· εξαρτά συνεπώς την έννοια της θεότητας από την έννοια της δραστηριότητας, δηλαδή της ανθρώπινης δραστηριότητας – διότι δεν γνωρίζει κάποια ανώτερη.

Ο άνθρωπος –αυτό είναι το μυστικό της θρησκείας– εξαντικειμενικεύει¹⁷ την ουσία του και ακολούθως καθιστά εαυτόν εκ νέου αντικείμενο αυτής της εξαντικειμενικευμένης ουσίας, η οποία έχει μεταμορφωθεί σε ένα υποκείμενο, σε ένα πρόσωπο· νοεί εαυτόν, είναι αντικείμενο για τον εαυτό του, αλλή

16. Ο Πελαγιανισμός αρνείται το Θεό, τη θρησκεία –*isti tantam tribuunt potestatem voluntati, ut pietati auferant orationem* [αυτοί αποδίδουν στη βούληση τόσο μεγάλη δύναμη, ώστε αποστερούν την προσευχή από την ευσέβεια] (Αυγουστίνος, *De nat. et grat. cont. Pelagium*, c. 58.)–, έχει ως βάση μόνο το Δημιουργό, δηλαδή τη φύση, όχι το Λυτρωτή, εκείνον που αποκλειστικά είναι θρησκευτικός Θεός – εν ολίγοις, αρνείται το Θεό, αλλή αντ' αυτού ανυψώνει τον άνθρωπο στο Θεό, καθώς τον καθιστά ένα ον που δεν χρειάζεται το Θεό, είναι άυταρκες και ανεξάρτητο (πρβλ. εδώ τον Λούθηρο ενάντια στον Έρασμο και τον Αυγουστίνο, *ό.π.*, κεφ. 33). Ο Αυγουστινιανισμός αρνείται τον άνθρωπο, αλλή αντ' αυτού υποθιβάξει το Θεό στον άνθρωπο μέχρι την ταπείνωση του σταυρικού θανάτου *χάριν του ανθρώπου*. Ο μιν θέτει τον άνθρωπο στη θέση του Θεού, και ο δε το Θεό στη θέση του ανθρώπου· και οι δύο καταλήγουν στο ίδιο· η διαφορά είναι μόνο μια επίφαση, μια ευσεβής ψευδαίσθηση. Ο Αυγουστινιανισμός είναι απλώς ένας αντεστραμμένος Πελαγιανισμός, αυτό που ο ένας θέτει ως υποκείμενο ο άλλος το θέτει ως αντικείμενο.

17. Αλλήωστε, η θρησκευτική, η πρωταρχική αυτοεξαντικειμενίκευση του ανθρώπου, όπως έχει διατυπωθεί με αρκετή σαφήνεια σε αυτό το σύγγραμμα, θα πρέπει να διαχωριστεί από την αυτοεξαντικειμενίκευση του αναστοχασμού και της θεωρησιακότητας· η μιν είναι αυθαίρετη, η δε είναι αναυθαίρετη, αναγκαία, τόσο αναγκαία όσο η τέχνη, όσο η γλώσσα. Συν τω χρόνω ταυτίζεται, βεβαίως, πάντα η θεολογία με τη θρησκεία.

ως *αντικείμενο ενός αντικειμένου*, ενός *άλλου* όντος. Έτσι και εδώ. Ο άνθρωπος είναι ένα αντικείμενο του Θεού. Το αν ο άνθρωπος είναι καλός ή κακός δεν είναι αδιάφορο για το Θεό· όχι! Έχει ένα ζωνρό, εσώτερο συμφέρον να είναι καλός· θέλει να είναι καλός, να είναι μακάριος – διότι χωρίς καλοσύνη δεν υπάρχει μακαριότητα. Τη *μηδαμινότητα* της ανθρώπινης δραστηριότητας ο θρήσκος άνθρωπος την ανακαλεί και πάλι καθιστώντας τα φρονήματα και τις πράξεις του αντικείμενο του Θεού, καθιστώντας τον άνθρωπο *σκοπό* του Θεού –διότι αυτό που είναι αντικείμενο στο πνεύμα είναι σκοπός στην πράξη–, καθιστώντας τη θεία δραστηριότητα *μέσω της ανθρώπινης σωτηρίας*. Ο Θεός είναι δραστήριος για να γίνει ο άνθρωπος καλός και μακάριος. Έτσι, ο άνθρωπος, ενώ φαινομενικά ταπεινώνεται βαθύτατα, στ' αλήθεια ανυψώνεται στο ανώτερο ύψος. *Έτσι, ο άνθρωπος σκοπεύει στον εαυτό του μέσα στον και μέσω του Θεού*. Βεβαίως, ο άνθρωπος σκοπεύει στο Θεό, αλλά ο Θεός δεν σκοπεύει σε τίποτε άλλο από την ηθική και αιώνια σωτηρία του ανθρώπου, άρα ο άνθρωπος σκοπεύει μόνο στον εαυτό του. Η θεία δραστηριότητα δεν διαφέρει από την ανθρώπινη.

Πώς θα μπορούσε άλλωστε η θεία δραστηριότητα να επιδράσει σε εμένα ως το αντικείμενό της, μάλιστα ακόμη και εντός μου, εάν ήταν μια άλλη, μια ουσιαδώς άλλη, πώς θα μπορούσε να έχει έναν ανθρώπινο σκοπό, το σκοπό να βελτιώσει τον άνθρωπο, να τον κάνει ευτυχή, εάν δεν ήταν η ίδια ανθρώπινη; Δεν καθορίζει ο σκοπός την πράξη; Όταν ο άνθρωπος θέτει ως σκοπό την ηθική βελτίωσή του, τότε λαμβάνει θείες αποφάσεις, έχει θείες προθέσεις, αλλά, όταν ο Θεός σκοπεύει στη σωτηρία του ανθρώπου, τότε έχει ανθρώπινους σκοπούς και μια ανθρώπινη δραστηριότητα αντίστοιχη με αυτούς τους σκοπούς. Έτσι, για τον άνθρωπο *αντικείμενό του* στο Θεό *είναι μόνο η δική του δραστηριότητα*. Ακριβώς όμως επειδή θεωρεί τη δική του δραστηριότητα απλώς ως *αντικειμενική*, διαφορετική από αυτόν, επειδή θεωρεί το Καλό μόνο ως αντικείμενο, έτσι λαμβάνει αναγκαστικά την *παρόρμηση*, την ώθηση όχι από τον εαυτό του, αλλά από αυτό το *αντικείμενο*. Θεωρεί την ουσία του έξω από αυτόν και θεωρεί αυτή την ουσία ως το Καλό· είναι λοιπόν αυτονόητο, είναι απλώς μια ταυτολογία, ότι γι' αυτόν η παρόρμηση για το Καλό έρχεται μόνο από εκεί όπου ο ίδιος έχει μεταθέσει το Καλό.

Ο Θεός είναι η *ξεχωριστή* και η *διαχωρισμένη*, η πιο υποκειμενική, η πιο ιδιάζουσα ουσία του ανθρώπου, άρα δεν μπορεί να δράσει *από μόνος του*, άρα κάθε Καλό έρχεται από το Θεό. Όσο πιο *υποκειμενικός*, όσο πιο *ανθρώπινος* είναι ο Θεός, τόσο περισσότερο *εκποιεί* ο άνθρωπος την *υποκειμενικότητά του*, την *ανθρωπότητά του*, διότι ο Θεός είναι καθ' εαυτόν και δι' εαυτόν ο εκποιημένος εαυτός του, τον οποίο όμως ιδιοποιείται και πάλι. Όπως η δραστηριότητα των αρτηριών ωθεί το αίμα μέχρι τα απώτατα άκρα, ενώ η δραστηριότητα των φλεβών το φέρνει πίσω, όπως η ζωή εν γένει συνίσταται σε μια διαρκή συστολή και διαστολή, έτσι και η θρησκεία. Στη θρησκευτική συστολή ο άνθρωπος απωθεί από τον εαυτό του την ίδια την ουσία του, αποδιώχνει, απορρίπτει τον εαυτό του· στη θρησκευτική διαστολή επαναπροσλαμβάνει στην καρδιά του τη διωγμένη ουσία. Μόνο ο Θεός είναι το ον που πράττει και δρα *από τον εαυτό του* – αυτή είναι η πράξη της θρησκευτικής απωθητικής δύναμης· ο Θεός είναι το ον που δρα *εντός μου*, *μαζί* με εμένα,

μέσα από εμένα, πάνω σε εμένα, για εμένα, η αρχή της δικής μου σωτηρίας, των δικών μου καλών φρονημάτων και πράξεων, συνεπώς η δική μου καλή αρχή και ουσία – αυτή είναι η πράξη της θρησκευτικής ελκτικής δύναμης.

Η εξελικτική πορεία της θρησκείας,* που διατυπώθηκε προηγουμένως με γενικό τρόπο, συνίσταται ως εκ τούτου στο ότι ο άνθρωπος όλο και περισσότερο αρνείται το Θεό και όλο και περισσότερο καταφάσκει στον εαυτό του. Αρχικά ο άνθρωπος θέτει τα πάντα αδιαφοροποίητα έξω από τον εαυτό του. Αυτό φαίνεται ιδιαίτερα στην πίστη στην Αποκάλυψη. Αυτό που σε μια

* Η παράγραφος αυτή προστέθηκε στη δεύτερη έκδοση.

** Ο Feuerbach παραπέμπει εδώ στον Ολλανδό θεολόγο Jean Le Clerc (1657-1736), ο οποίος έγινε γνωστός με τη λατινική ονομασία του ονόματός του, Clericus. Υπήρξε οπαδός του Arminius, και από το 1684 καθηγητής Εβραϊκής Γλώσσας, Φιλοσοφίας και (από το 1712) Εκκλησιαστικής Ιστορίας στο Άμστερνταμ. Άφησε πλούσιο συγγραφικό έργο· ένα από τα βιβλία του είναι το «Moses prophetae libri quattuor; Exodus, Leviticus, Numeri et Deuteronomium», Τίμπινγκεν 1733.

ύστερη περίοδο ή σε έναν καλλιιεργημένο λαό το δίνει η φύση ή ο Λόγος, αυτό σε μια πρώιμη περίοδο ή σε έναν ακόμη ακαλλιέργητο λαό το δίνει ο Θεός. Ακόμη και τις πιο φυσικές ορμές του ανθρώπου – ακόμη και την ορμή για καθαριότητα – οι Ισραηλίτες τις φαντάζονταν ως μια θετική θεία εντολή. Από αυτό το παράδειγμα βλέπουμε και πάλι ότι ο Θεός είναι ακριβώς τόσο πιο ταπεινός, τόσο πιο κοινά ανθρώπινος, όσο περισσότερο ο άνθρωπος αρνείται εαυτόν. Πώς μπορεί η ταπεινοφροσύνη, η αυταπάρνηση του ανθρώπου να προχωρήσει περαιτέρω όταν αρνείται στον εαυτό του ακόμη και τη δύναμη και την ικανότητα να εκπληρώσει αυτοδύναμα, με δικές του παρωθήσεις, τις εντολές της πιο κοινής ευπρέπειας!¹⁸ Αντιθέτως, η χριστιανική θρησκεία διαχώρισε τις ορμές και τα αισθήματα του ανθρώπου σύμφωνα με την ιδιοσυγκρασία τους, σύμφωνα με το περιεχόμενό τους· κατέστησε μόνο τα καλά αισθήματα, τα καλά φρονήματα, τις καλές σκέψεις Αποκαλύψεις, επενέργειες, δηλαδή φρονήματα, αισθήματα,

σκέψεις του Θεού· διότι αυτό που αποκαλύπτει ο Θεός είναι ένας προσδιορισμός του ίδιου του Θεού· όποιου η καρδιά είναι γεμάτη, αυτού γεμίζει και το στόμα, όπως η επίδραση, έτσι και η αιτία, όπως η Αποκάλυψη, έτσι και το ον που αποκαλύπτεται. Ένας Θεός που αποκαλύπτεται μόνο σε καλά φρονήματα είναι ο ίδιος ένας Θεός η ουσιώδης ιδιότητα του οποίου είναι μόνο η ηθική καλοσύνη. Η χριστιανική θρησκεία διαχώρισε την εσωτερική ηθική αγνότητα από την εξωτερική σωματική, η ισραηλιτική τις ταύτισε.¹⁹ Η χριστιανική θρησκεία, σε αντίθεση με την ισραηλιτική, είναι η θρησκεία της κριτικής και της ελευθερίας. Ο Ισραηλίτης δεν εμπιστευόταν τον εαυτό του να κάνει οτιδήποτε, εκτός από αυτό που είχε διατάξει ο Θεός· ήταν άβουλος ακόμη και στα εξωτερικά πράγματα· μέχρι και στις τροφές εκτεινόταν η δύναμη της θρησκείας. Αντιθέτως, η χριστιανική θρησκεία έθεσε σε όλα

18. Δευτερονόμιον 23:12, 13.

19. Πρβλ., για παράδειγμα, Γένεσις 35: 2, Λευιτικόν 11:44, 20-26, και το σχόλιο του Clericus** για αυτά τα χωρία.

αυτά τα εξωτερικά πράγματα τον άνθρωπο *στον ίδιο τον εαυτό του*, δηλαδή έθεσε *στον* άνθρωπο αυτό που ο Ισραηλίτης έθετε *έξω από τον εαυτό του*, στο Θεό. Η πληρέστερη παράθεση του θετικισμού είναι ο Ισραήλ. Απέναντι στον Ισραηλίτη ο Χριστιανός είναι ένα *Esprit fort*, ένας *ελευθερόφρων*. Έτσι αλληιάζουν τα πράγματα. Αυτό που μέχρι χθες ήταν ακόμη θρησκεία σήμερα δεν είναι πια, και αυτό που σήμερα ισχύει ως αθείσμος ισχύει αύριο ως θρησκεία.